पञ्चीकरणम्

Advaita Grantha Ratna Manjusha–Ratna 18—

Shri Shankarabhagavatpada's

PANCHIKARANAM

With

Shri Sureshvaracharya's Panchikarana Vartikam

With the commentary of

Shri Narayanendra Sarasvati's Vartikabharanam

And

Shri Anandagiriacharya's Panchikarana Vivaranam

With the commentary of

Shri Ramatirtha's Tattvachandrika

Edited with introduction notes etc.

by

Panditaraja, Shastraratnakara etc.

S. Subrahmanyasastri M. A.

Director

Mahesh Research Institute of Indian Philosophy,
under directions from

Shri Swami Maheshanandagiri Maharaj

Mahamandaleshwar

Pontiff of Shri Dakshinamurti Peetha

Mahesh Research Institute

Mount Abu Varanasi

अद्वैतग्रन्थरत्नमञ्जूषायाः १८ रत्नम्—

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

श्रीनारायणेन्द्रसरस्वतीविरचितवार्तिकाभरणोपेत-
श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितपञ्चीकरणवार्तिकसमुल्लसितम्

तथा-

श्रीरामतीर्थविरचिततत्त्वचन्द्रिकोपेत-
श्रीमदानन्दगिर्याचार्यविरचितपञ्चीकरणविवरणसम्वलितम्

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वरमहामण्डलेश्वर-
श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निर्देशेन
पण्डितराजशास्त्ररत्नाकरादिपदभाजा
श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा
महेश-अनुसन्धान-संस्थान-निदेशकेन
संशोध्य भूमिकापाठभेदटिप्पण्यादिभिः
सम्पादितम्

महेश - अनुसन्धान - संस्थानम्
माउण्ट आबू वाराणसी

Published by—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE

Shri Shankar Kul
Mount Abu (Raj)
Phone : 146

Shri Dakshinamurti Matha
D, 49/9 Mishra pokhara
VARANASI.

Copies and information may be had of—

MAHESH RESEARCH INSTITUTE
Shri Dakshinamurti Matha
D, 49/9 Mishra Pokhara
VARANASI.

भगवत्पादाब्दः ११९०
वैक्रमाब्दः २०३५
खैष्टाब्दः १९७८

First Edition
Price 8—00

Printed by
Deva Vani Press,
Maldahiya
VARANASI.

निर्देशिका

श्रीदक्षिणामूर्त्तिर्विजयतेतमाम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाचरणनिष्ठ-ब्रह्मविद्वरिष्ठ-यतिचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानवैभवानुभवप्रद्योतितान्तः-करण-वेदान्तमार्गप्रवर्तक-श्रीकाशीक्षेत्रस्थितश्रीकेवलाद्वैतव्याख्यानसिंहासन-दक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-शङ्करधर्मस्थापनाचार्य-श्रीशङ्करभगवत्पादारविन्दोपासक-तोटकाचार्यानन्दगिरि-परम्पराप्राप्त-महामण्डलेश्वरस्थानवैभव-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-अनन्तश्रीविभूषित-नृसिंहगिरिस्वामि-करकमल-सञ्जात-श्रीदक्षिणामूर्ति-निरञ्जनपीठाचार्य-**महेशानन्दगिरि**महामण्डलेश्वरस्वामिभिः
क्रियन्ते नारायणस्मृतयः

वेदान्तमञ्जूषायाः अष्टादशं रत्नं प्रकाश्यत इति ज्ञात्वा हर्षिता वयम् । घोरेऽस्मिन् कलौ शङ्करभगवत्पूज्यपाद-प्रदर्शितं मार्गं विहाय नान्यमुपायं शान्तिकरमुत्पश्यामः । मुमुक्षूणां कृते तु पूर्वमपि नासीद् ब्रह्मज्ञानादृते किमप्युपायान्तरम् । वैदिककर्मणा तु आपेक्षिकी शान्तिरासीदपि । अधुना तु द्रव्यादेरनुपलभ्यता, वर्णाश्रमादिसाङ्कर्यादधिकारिणोऽप्यनुपलभ्यता जरीजागर्ति। तस्माद्भाष्यकारप्रदर्शितं विधुराधिकरणमनुसृत्य पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिरन्तःकरणस्यापि संशुद्धिः सम्भवति । तदनुकूलस्तोत्रदेवमन्दिरादीनामपि सौलभ्यं कृतं शङ्करभगवत्पूज्यपादैः, तदनुसारिभिश्च दशनाम-सम्प्रदायाचार्यैस्तत्र तत्र तदा तदा । एवं बहिरङ्गं संसाध्य निर्गतनिखिलकल्मषान्तःकरणैस्तु बाह्याभ्यन्तरिकालिङ्गसलिङ्ग-पारिव्राज्यं गृहीत्वा सभाष्यं सवार्तिकं प्रस्थानत्रयं श्रोतव्यम् । संशयविप्रतिपत्तिनिवारणाय प्रकरणग्रन्थानां लघुचन्द्रिका-पर्यन्तानां विचारणं विधेयम् । कृते चित्तैकाग्रयेण श्रवण-मनने पर्याप्ते ब्रह्मवेदने । प्रारब्धदोषतो नानुभूयते जीवन्मुक्तिश्चे-ज्जीवन्मुक्तिमिच्छता प्रबलदोषनिवृत्त्यै संयमाभ्यासादिकमेकान्तसेवनादिकं च कार्यम् । अल्पदोषनिवृत्त्यै तु वेदान्तपाठनं शिष्यबोधायेति ।

किन्तु ग्रन्थानामभावे कथं पठनं पाठनं वा सिद्धयेदिति भृशं चिन्तयन्तः खिन्ना वयं भगवन्तं भूतभावनं शङ्करं प्रार्थितवन्तः । भिक्षुभिरस्माभिर्द्रव्यानर्हैर्न तादृशी चिन्ता कार्येति दक्षिणामूर्तिना **विष्णुदासमेहता**ख्यः कश्चिच्छ्रेष्ठिप्रवरः प्रेरितः । तन्मुखात् सर्वप्रकाशनं स्वकीयद्रव्येण करिष्यामीति प्रतिज्ञां श्रुत्वा निश्चिन्ता अभूम । पारिव्राज्यधर्ममनुसरद्भिर्नैकत्र स्थातव्यमस्माभिः । सम्पादनं तु नैवं भवेदिति कृत्वा पण्डितराजादि-विरुदान्विता एकविंशतिविक्रमशताब्दे वेदान्तज्ञाने मार्तण्डवदुद्भासिताः शास्त्रिप्रवराः **श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणो**ऽस्य सम्पादने संयोजिताः । अल्पीयसैव कालेन महता श्रमेण सत्यपि वार्धक्ये श्रीशङ्करानुरागमात्रेण कृतसङ्कल्पाः अष्टादशं रत्नं प्रकटयन्तीति प्रमोदान्वितास्सञ्जाता वयमपि । प्रार्थये शङ्करं यच्छास्त्रिसुब्रह्मण्यमहोदयाः जीवन्मुक्तिसुखं सम्प्राप्नुयुरिति ।

विशेषोऽयं अस्मिन्ग्रन्थरत्ने यत् परमहंसपरिव्राजकैर्यतिवर्यैः सायं प्रातस्तात्पर्येणानुसन्धेयं पञ्चीकरणम् । श्रीमत्सुरेश्वरा-चार्यविरचितं वार्तिकमानन्दगिरीयविवरणञ्च सटीकं निवेशितमस्ति । एतेषां ग्रन्थरत्नानां तात्पर्येण पठनात् तदर्थानुसन्धान-पुरस्सरं प्रणवध्यानाच्च इहैव जीवन्नेव मुक्तिं प्राप्नुयात् श्रद्धालुर्मुमुक्षुः इति निश्चप्रचम् । उक्तं च श्रीवार्तिककारपादैः—

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु सर्वदा । समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः ॥

इदं प्रकरणं श्रीसुरेश्वराचार्यप्रदर्शितरीत्याऽवबुद्धय ब्रह्मविचारपरः नूनमस्मिन्नेव जन्मनि जीवन्मुक्तिपदे प्रतिष्ठितो भवेत्। ग्रन्थस्यास्य पाठकाः श्रीशङ्करभगवत्पादप्रसादानुगृहीता ब्रह्मलोकं गत्वा क्रममुक्तिभाजना भवेयुः । एषां समेषां ग्रन्थानां आङ्गल-हिन्दीभाषानुवादोऽपि प्रकाशयिष्यते सत्वरमेव । तेनासंस्कृतज्ञा अपि श्रवणमननादिसिद्धिं कृत्वा प्राप्स्यन्ति शान्तिं ज्ञानं च ।

ग्रन्थप्रकाशने **शारदानन्द**शास्त्रिमहोदया अस्मदन्तेवासिनो बहुश्रमं कृतवन्तः । तत्सर्वं 'भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यती'ति शास्त्रेण ब्रह्मानुभूतेरुपायत्वेन तैरनुष्ठितोऽपि पाठकानधमर्णीकरोति ।

उमारमणं रमारमणं च प्रार्थये यत्समेषां बुद्धौ स्फुरतु ब्रह्मात्मैक्यम् । येषां गृहे च शाङ्करवचनरूपा ग्रन्थाः स्थिता मन्ये तेषां गृहाद् भूतग्रहपिशाचगदाकालमृत्युशान्त्यभावादीनि च निर्गच्छेयुरिति ।

वैक्रमाब्दे पञ्चत्रिंशदुत्तरद्विसहस्रतमे व्यासपूर्णिमायाम् ।

PREFACE

Majority of the Upanishads lay stress upon the meditation of Brahman through Pranava (ओङ्कारः) for obtaining the immediate realization of Brahman. Katha and Prasna Upanishads enjoin the meditation of 'Aum' either as the Supreme or as the lower Braman for the attainment of the respective Brahmans. Mundaka says that Pranava (ओम्) is the bow, the jiva is the arrow and Brahman is the target. You should continuously identify or unite Brahman with Jiva until they are one. Taittiriya says "You should reach Brahman through 'aum' ". Chhandogya says "Aum is everything". Brihadaranyaka says "Aum is Brahman". Mandukya prescribes a new and practical way to attain Brahman realization through the meditation of Pranava. The purport of Mandukya is briefly explained in Sri Sankaracharya's Panchikarana and elucidated in its commentaries, the Vartika of Suresvaracharya, Vivarana of Anandagiri and others. The small booklet now published contains Panchikarana with Suresvaracharya's Vartika and its commentary by Narayanendra in *Part* I and Sri Anandagiri's Vivarana with Shri Ramatirtha's commentary in *Part* II.

The purport of Panchikarana can be explained in the following way. The individual Jiva in the waking state is called Visva. The presiding cosmic deity of the whole gross universe is called Vaishvanara. The dreaming individual jiva is Taijasa. The presiding cosmic deity of all the subtle bodies is called Hiranyagarbha. The individual jiva in deep sleep is Prajna. Maya is the original root cause of the cosmic universe and its controller or the presiding cosmic deity is called Ishvara.

Now we should dissolve Visva into Vaishvanara, that is we must think that Visva is not different from Vaishvanara and meditate 'a' the first syllable of 'aum' as Visva Vaishvanara. Then we must dissolve Taijasa into Hiranyagarbha as before and meditate the syllable 'U' and Taijasa Hiranyagarbha as one. Then we must absorb 'A' into 'u'. Then Jiva is to be merged in Ishvara and identified with 'm'. Then 'u' should be merged in 'm'. Then 'm' should be dissolved in the fourth or qualityless pure Brahman. This must be thought of as one's own pure self or nature.

By this process one attains Brahma realization here and now.

This booklet forms part of Dvadasa Prakarani (12 Prakaranas) brought out by Mahesh Research Institute, Varanasi and Mount Abu, founded by **H. H. Maheshanand Giri Maharaj** Mahamandaleswar and Pontiff of Dakshinamurti Mutt Varanasi. Some copies are bound separately for helping those interested in the subject.

S. S. Sastri
Editor

PREFACE

Majority of the Upanishads lay stress upon the meditation of Brahman through Pranava (अ॰) for obtaining the immediate realisation of Brahman. Katha and Prasna Upanishads enjoin the meditation of 'Aum' either as the Supreme or as the lower Brahman or as the means of the respective realisation. Mundaka says that Pranava (Aum) is the bow, the jiva is the arrow and Brahman is the target. You should continuously identify yourself with Brahman [illegible] are one. Taittiriya says 'You should meditate on Brahman through 'Aum''. Chhandogya says 'Aum is everything'. Brihadaranyaka says 'Aum is Brahman'. Mandukya prescribes the most practical way to attain Brahman realisation through the meditation of Pranava. The purport of Mandukya is briefly explained by Sri Sankaracarya's Pancikarana and elucidated by its commentaries, the Vartika of Suresvaracarya, Vivarana of Anandagiri and others. The present booklet now published contains Pancikarana with Suresvaracarya's Vartika and its commentary by Narayana rendered in *Part I* and Sri Anandagiri's Vivarana with Sri Ramatirtha's commentary in *Part II*.

The purport of Pancikarana may be explained in the following way. The individual jiva in the waking state is called Visva. The presiding cosmic deity of the whole gross universe is called Vaisvanara. The dreaming individual jiva is Taijasa. The presiding cosmic deity of all the subtle bodies is called Hiranyagarbha. The individual jiva in deep sleep is Prajna. Maya is the original root cause of the entire universe and its controller or the presiding cosmic deity is called Isvara.

Now we should dissolve Visva into Vaisvanara, that is we must think that Visva is not different from Vaisvanara and meditate 'a' the first syllable of 'aum' as Visva-Vaisvanara. Then we must dissolve Taijasa into Hiranyagarbha as before and [illegible] the syllable 'u' and Taijasa-Hiranyagarbha as one. Then we must absorb Prajna into Isvara. Then [illegible] in Isvara and identified with Isvara. Then 'M' should be merged [illegible] should be dissolved in the Turiya or qualityless pure Brahman. This must be realised as one's own pure self or nature.

By this process one attains Brahma realisation here and now.

This booklet forms part of Dvadasa Prakaranas (12 Prakaranas) brought out by [illegible] Research Institute, [illegible] and Mount Abu, founded by [illegible] Mahamandalesvara [illegible] Some [illegible] for helping those interested in this subject.

[illegible]

उपोद्घातः

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितग्रन्थरत्नेषु अत्यन्तमल्पकायं महार्थभरितं पञ्चीकरणं नाम ग्रन्थरत्नम्। तदिदं प्रकरणं यतिवर्यैः प्रत्यहं सायं प्रातः सन्ध्यासु ध्येयं तत्त्वं ललितया शैल्याऽऽविष्करोति। ध्यानप्रकारं च विशदयति। तथा हि–यद्यप्येको जीवः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः क्रमेणानुभवति तथापि तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन भेदं प्रकल्प्य तस्य विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाः अध्यात्मं शास्त्रेषु प्रदर्श्यन्ते। तथा अधिदैवं वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरसंज्ञा ईश्वरस्य समष्टिस्थूल समष्टिसूक्ष्मकारणोपाधिकतया प्रकल्पिताः। प्रणवं पुरस्कृत्य शुद्धात्मचिन्तनप्रकारस्तु— विश्ववैश्वानराकाराणामेकतया विचिन्त्य तेषामेकतया चिन्तितेषु तैजसहिरण्यगर्भोकारेषु प्रविलापनं विधाय तेषां च एकतया चिन्तितेषु प्राज्ञेश्वरमकारेषु प्रविलापनं विधाय तेषां च अर्धमात्राभिन्ने शुद्धे प्रविलापनं कृत्वा अवशिष्टं शुद्धचैतन्यमहमिति ध्यायेत्। सर्वत्र उत्तरोत्तरेषु पूर्वपूर्वप्रविलापनं नाम उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वत्रिकं अतिरिक्तं नास्तीति चिन्तनम्। एतत्सर्वं माण्डूक्यभाष्ये स्पष्टम्, अत्रापि च पञ्चीकरणवार्तिके सुरेश्वराचार्यैः चतुष्षष्ट्या श्लोकैः प्रतिपादितम्। अन्ते च—

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु सर्वदा।
समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः॥ इति

पद्येनेयं विद्या संन्यासिभिः सन्ध्यास्वभ्यसनीयेत्युपदिदिशुः श्रीवार्तिकरचयितारः सुरेश्वराचार्याः। वार्तिकव्याख्यातारः श्रीनारायणेन्द्रसरस्वत्यस्तु ब्रह्मविद्याहेतुभूतमिदं प्रकरणं सायं प्रातः सन्ध्यासु अर्थानुसन्धान-पूर्वकं जपेदिति व्याचक्रुः। अद्यापि सम्प्रदायविदः संन्यासिनः सायं प्रातः इमं वार्तिकग्रन्थं जपन्ति सर्वत्र भारते वर्षे।

अत्र च मुमुक्षूणामुपकाराय पञ्चीकरणं, तद्वार्तिकं, वार्तिकटीका, श्रीआनन्दगिर्याचार्यकृता पञ्चीकरणटीका तद्व्याख्या श्रीरामतीर्थविरचिता इत्येवं ग्रन्थपञ्चकं श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाध्यक्षाणां **श्रीमन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां** महामण्डलेश्वराणामाध्यक्ष्येण प्रकाश्यमानायामद्वैतग्रन्थरत्नमञ्जूषायामष्टादशरत्नात्मकं विजयतेतमाम्।

कठिनतरेऽस्मिन् व्यवसायेऽत्यन्तश्रद्धया ग्रन्थशोधनेन बहूपकृतवतां **श्रीशारदानन्दशास्त्रिमहोदयानां** तथा साहित्यवेदान्ताचार्य**श्रीवंशपतिद्विवेदी**महोदयानां च सप्रमोदं धन्यवादान् समर्पयामि।

विदुषामनुचरः

एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री

श्रीनारायणेन्द्रसरस्वतीविरचित-

वार्तिकाभरणोपेतम्

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचित-

वार्तिकोपेतम्

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

श्रीआनन्दज्ञानाचार्यविरचितं

विवरणम् च

श्रीरामतीर्थविरचित-

विवरणतत्त्वचन्द्रिकायुतम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

+ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते। एतत् स्थूलशरीरमात्मनः। इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्। तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः। एतत्त्रयमकारः।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्चप्राणाः, दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः। करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते। तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः। एतत्त्रयमुकारः।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते। एतत्कारणशरीरमात्मनः। तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरवयवं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम्। सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः। तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः। एतत्त्रयं मकारः।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओङ्कारे, ओङ्कारेऽहम्येव। अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः नाज्ञानं नापि तत्कार्यं किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः। "तत्त्वमसि" (छां० ६.८.७) "अहं ब्रह्मास्मि" (बृ० १.४.१०) "प्रज्ञानं ब्रह्म" (ऐ० ३.३) "अयमात्मा ब्रह्म" (मा० १.२) इत्यादिश्रुतिभ्यः। इति पञ्चीकरणं भवति॥ ॐ॥

+पाठोऽयं आचार्यैः न स्वीकृतः। पाठान्तरेणादृतत्वात् निवेशितः।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः।

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म। ब्रह्मणोऽव्यक्तम्। अव्यक्तान्महत्। महतोऽहङ्कारः। अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि। पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि। पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत्। पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनं अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते।

ॐ

तत्सत्परमात्मने नमः

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते ।

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरणवार्तिकम्

ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

श्रीमन्नारायणेन्द्रसरस्वतीविरचितं वार्तिकाभरणम्

इह खलु परमेश्वराराधनार्थमनुष्ठितैर्नित्यादिकर्मभिः परिशुद्धान्तःकरणानामत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिसाधनषट्कसम्पन्मुमुक्षुत्वाख्यसाधनचतुष्टयवतां ब्रह्मजिज्ञासूनां परित्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मणां परमहंसपरिव्राजकानां श्रवण-मनन-निदिध्यासन-पराणां आरुण्युपनिषदा "सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्" इति समाधिर्विहितः । स च समाधिरोङ्कारेण कर्त्तव्य इति "ॐ इत्यात्मानं युञ्जीत" इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषच्छ्रुतौ विहितः, "युज समाधौ" इति स्मृतेः । स च समाधिरोङ्कारेण कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारं वक्तुं भगवता भाष्यकारेण पञ्चीकरणं नाम प्रकरणमुद्दिष्टम् । तत्प्रकरणं व्याचिख्यासुर्भगवान् वार्तिककारः चिकीर्षितस्योक्तानुक्तद्विरुक्तचिन्तात्मकस्य तद्व्याख्यानरूपस्य वार्तिकस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनसिद्ध्यर्थं—

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति ।

स्मृतेरोङ्कारोच्चारणं तदर्थतत्त्वानुस्मरणात्मकं च मङ्गलमाचरन्प्रकरणस्यार्थं संक्षेपेण श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं कथयति—**ॐकार इति** । तेन ओङ्कारेण चित्तसमाधानं प्रकाश्यत इति सम्बन्धः । चित्तस्य समाधानं ब्रह्मात्माभेदाकारतयाऽवस्थानम्, अखण्डब्रह्माकारवृत्तिरूपेण परिणामः, न तु शास्त्रान्तरप्रसिद्धचित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । "ब्रह्मैवाहमस्मि इत्यभेदेनावस्थानं समाधिः" इति मूले वक्ष्यमाणत्वात् । 'समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतां प्रति ।' इति स्मृतेश्च । तच्चित्तस्याखण्डाकारवृत्तिरूपज्ञानं येन प्रकारेण ओङ्कारेण जायते स प्रकारः प्रकाश्यत इत्यर्थः । ओङ्कारस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमाह—**तत्त्वप्रकाशक इति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यवद्विधिविधया विधिमुखेन 'नेति नेति' इति वाक्यवन्निषेधविधया च तत्त्वप्रकाशकत्वं तस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादि-

आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

वाक्येभ्यः ओङ्कारस्य को वा विशेषः, येन ओङ्कारेणैव चित्तसमाधानं प्रकाश्यते ? तत्राह–**सर्ववेदानां सार इति** । स मृदिव घटशरावादीनां सर्ववेदानुस्यूततया कारणत्वात् तेषां सारः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवं ॐकारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा" इति श्रुतेरित्यर्थः ।

अयमाशयः—यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मध्ये केनचिद्वाक्येन चित्तसमाधानप्रकारः प्रकाश्यते, अप्रकाशितवाक्यान्तराध्यायिनां ततो वाक्यात्समाधानासिद्धेर्वाक्यान्तरेऽपि तत्प्रकाशयितव्यं स्यादिति यत्नगौरवं स्यात् । ओङ्कारेण तत्प्रकाशने तु तस्य सर्ववेदवाक्यसारत्वात् सर्वत्र वाक्ये समाधान-प्रकारः प्रकाश्यत इति न पृथक् कार्यः स्यात् । ओङ्कारेणैव सर्वेषां चित्तसमाधानसिद्धेश्च न यत्नान्तरं कार्यमिति लाघवम् । किञ्च वेदोच्चारणस्य पापनिवर्तकत्वस्मरणात् लौकिकवाक्यापेक्षया वेदवाक्यस्य स्वोच्चारणस्मरणद्वारा ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवर्तकत्वेन शीघ्रमप्रतिबद्धज्ञानोत्पादकत्वं विशेष इति वक्तव्यम् । अर्थबोधकत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वेन प्रकारान्तरेणातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च सति ओङ्कारस्य सर्ववेदसारत्वेन सर्ववेदात्मकत्वात्तदुच्चारणस्य सर्ववेदोच्चारणत्वात्ततो बहुकल्मष-निवृत्त्या शीघ्रमप्रतिबद्धं ज्ञानं ततो भवति । किञ्च "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिबहुश्रुतिषु तस्मिन्नादरदर्शनाच्च तेनैव समाधानं प्रकाशनीयमिति[१] । अत्राधिकारिणमाह—**मुमुक्षूणामिति** । अत्र च ओङ्कारप्रकाश्यं तत्त्वं विषयः, मोक्षः काम्यमानत्वात् मुख्यं प्रयोजनं, चित्तसमाधानशब्दितं तत्त्व-ज्ञानं अवान्तरप्रयोजनं, प्रकरणस्य फलस्य च जन्यजनकभावः सम्बन्धः, अधिकारिणः स्वकीयप्रयोजन-जनकत्वं प्रकरणेन सम्बन्धः, मुमुक्षुरधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयं प्रवृत्त्यङ्गमर्थादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इह भगवता भाष्यकारेण अध्यारोपापवादाभ्यामोङ्कारेण प्रत्यग्ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपम्, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्याध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्त्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तात्मकत्वाद्वार्तिकस्योक्तानुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारो-पात्पूर्वमवस्थितमधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह—**आसीदेकमिति** । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्, अत एव एकं सजातीय-विजातीय-स्वगत-भेदशून्यं परं परमानन्दरूपं नित्यमुक्तं कालत्रयेऽपि सर्वानर्थ-रूपप्रपञ्चसम्बन्धशून्यं सच्चिदानन्दात्मकं वस्त्वासीत्सृष्टेः प्रागित्यर्थः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिषत्, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । यद्यपि अद्वितीयस्य 'आसीत्' इति कालसम्बन्धो न युक्तः, तथापि श्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कालसम्बन्धमारोप्योपदिशतीति बोध्यम् । ननु जगदुपादा-नस्य कालत्रयेऽपि कथं सम्बन्धशून्यत्वं तत्राह–**अविक्रियमिति** । निरवयवत्वेन विभुत्वेन च परिणाम-परिस्पन्दयोरसम्भवादुपादानत्वमपि न तस्यास्तीत्यर्थः । तर्हि कथं "आत्मन आकाशः सम्भूतः, तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिश्रुतिभिरुपादानत्वाभिधानं ब्रह्मण इत्याशङ्क्य तत्त्वतोऽन्यथाभावलक्षण-परिणाम्युपादानत्वासम्भवेऽपि मायया अतत्त्वतोऽन्यथात्वलक्षणं विवर्त्तोपादानत्वं सम्भवतीत्याह–

१. 'प्रणवो धनुः' 'ओमित्येतत्' इत्यादौ सर्वत्र प्रणवेनैव आत्मा ध्यातव्य इत्युक्तेः तस्य जीवब्रह्मैक्य-बोधकत्वस्यान्यत्रोक्तेः नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् इति बहुशब्दध्याननिषेधाच्च प्रणवध्यानमेव युक्तमित्यर्थः ।

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥ ३ ॥
आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ।
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ।
तेभ्यः समभवत्सूत्रं भूतं[1] सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥

तत्स्वमायेति । स्वस्य ब्रह्मणः शक्तिभूता स्वस्मिन्नेवाध्यस्ता माया तस्याः समावेशः आध्यासिकतादात्म्यं तस्माद्बीजमुपादानमित्यर्थः । शुक्त्यादेर्विक्रियां विनापि रजताद्युपादानत्वदर्शनात् अविक्रियस्यापि जगद्विवर्तोपादानत्वमविरुद्धमित्यर्थः । ननु यत्र यत्कार्यं सूक्ष्मरूपेण वर्तते तदेव तस्य कार्यस्य बीजम्, अन्यथा तन्तूनामपि घटं प्रति बीजत्वं स्यात् । तथा च नित्यमुक्ते ब्रह्मणि प्रागुत्पत्तेर्जगत्सूक्ष्मरूपासम्भवात्कथं तद्बीजत्वमत आह—**अव्याकृतात्मकमिति** । स्वतो नित्यमुक्तस्य सूक्ष्मकार्याश्रयत्वासम्भवेऽपि मायायां तत्सम्भवात्तद्द्वारा अव्याकृतात्मकं अनभिव्यक्तनामरूपात्मकजगदाश्रयः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इति श्रुतेः । अतो बीजत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वमुपपाद्य इदानीं तस्मिञ्जगतः अध्यारोपार्थं ततः सृष्टिमाह—**तस्मादित्यादिना** सार्द्धेन । तस्य स्थूलाकाशवैलक्षण्यमाह—**शब्दतन्मात्ररूपकमिति** । शब्द एव तस्मिन्नाकाशे मात्रा मीयते, न तु अवकाशदातृत्वशान्तघोरमूढत्वादयो यस्मिन् तच्छब्दतन्मात्रं, तदेव रूपं यस्य, गुणगुणिनोरभेदात् । तथा शब्दमात्रमेवावगम्यते अवकाशदानादिव्यवहारविशेषा न सन्ति यस्मिन् तत्सूक्ष्ममाकाशमित्यर्थः । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**–'तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिणः' इति । स्पर्शात्मक इत्यादावेवमेव योज्यम् ॥३॥

तत्तद्भूतानामसाधारणगुणान् पूर्वपूर्वकारणानुस्यूत्या प्राप्तगुणान्तराणि च सङ्गृह्याह—**शब्दैकगुणमिति** । पूर्वपूर्वभूतभावमापन्नस्यैव ब्रह्मण उत्तरोत्तरभूतोपादानत्वात्पूर्वपूर्वगुणानुस्यूतिरुत्तरोत्तरस्मिन्न्याय्येति भावः । ॥ ४ ॥

शब्दस्पर्शरूपेति स्पष्टम् ॥ ५ ॥

सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां कार्यमाह—**तेभ्य इति** । लिङ्गशरीरं च 'ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । ननु इन्द्रियाण्यहङ्कारकार्याणि, प्राणास्तु करणानां सामान्यवृत्तिरिति साङ्ख्याः पौराणिकाश्चाहुः तत्कथं भूतकार्यत्वमत आह—**भूतमिति** । भूतात्मकं तत्कार्यमित्यर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिश्रुतेः चक्षुरादीनां तेजआदिभूतैरुपचयदर्शनात् तेजआदिभूतग्राहकत्वाच्च भौतिकत्वमित्यर्थः । **सर्वात्मकमिति** । हिरण्यगर्भोपाधिभूतस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य

---

१. 'लिङ्गं' इत्यपि पाठः ।

ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराडभूत् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा ।
एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥

सर्वव्यष्टिलिङ्गशरीरव्यापित्वात्सर्वात्मकत्वमित्यर्थः । यद्वा वैशेषिकादयस्तु चक्षुरादीन्द्रियाणि भौतिकान्येव तानि शरीरेण सह जायन्ते, सहैव नश्यन्ति, न तु शरीरान्तरसञ्चारिचक्षुरादिकरणसङ्घातरूपं लिङ्गं नाम किञ्चिदस्ति, मन एव तु केवलं शरीरान्तरसञ्चारीत्याहुः, तन्मतं निराकरोति—**सर्वात्मकमिति** । क्रमेण प्रतिपद्यमानदेवादिसर्वशरीरेषु प्रविश्य तेषामात्मतया वर्तमानमित्यर्थः । केवलस्य व्यापकस्यात्मनः स्वत उत्क्रान्त्याद्यसम्भवात् । ननु "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतेश्च "तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" (ब्र० सू० अ० ४ पा० २ सू० ८) इति न्यायाच्च करणसमुदायरूपमात्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिभूतं लिङ्गं शरीरान्तरसञ्चार्यङ्गीकर्तव्यम् ।

अत्रेदमवधेयम्—मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्कार्याणि भूतान्यपि तादृशान्येव । तत्र भूतानां सात्विकांशेभ्यः प्रत्येकं श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते, तेभ्यो मिलितेभ्यः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकमन्तःकरणं जायते, तेषामेव राजसांशेभ्यः प्रत्येकं कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च क्रमेण जायन्ते, तेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणापानादिपञ्चवृत्तिकः प्राणो जायते, तत्र चित्ताहङ्कारयोर्मनोबुद्ध्योरन्तर्भावेण अन्तःकरणस्य द्वैविध्ये सति ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवृत्तिभेदेन पञ्चप्राणाः मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं तेभ्यः समभवदिति । एवमेव समष्टिलिङ्गं हिरण्यगर्भोपाधिभूतं गोव्यक्तिषु गोत्वमिव व्यष्टिलिङ्गेष्वनुस्यूतं जायते ।

इयांस्तु विशेषः—कृत्स्नब्रह्माण्डे कारणतया अनुस्यूतेभ्यः सात्त्विकेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्य एकैकतः समष्टिज्ञानेन्द्रियाणि, संमुदितेभ्यस्तेभ्य एव समष्ट्यन्तःकरणम् । एवं राजसेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च जायन्ते, समष्टिलिङ्गारम्भकतया तदनुस्यूतेभ्यः सात्त्विकादिभूतांशेभ्यो व्यष्टिकरणानीति । अत एव सगुणब्रह्मोपासकस्य समष्ट्यपरिच्छिन्नसगुणब्रह्मभावेन परिच्छेदाभिमाने निवृत्ते व्यष्टिलिङ्गं समष्टिलिङ्गतां प्रतिपद्यते । ततश्च हिरण्यगर्भोपाधिलिङ्गाभिमानेन हिरण्यगर्भताप्राप्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकारादिभिरुच्यमानं सङ्गच्छते, अंशकार्यस्यांशिकार्यान्तर्भावादिति ॥ ६ ॥

एवं लिङ्गशरीरवत्तेभ्य एव भूतेभ्यः पञ्चीकरणेन स्थूलतामापन्नेभ्यो भूतेभ्यः समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं जातमित्याह—**तत इति** । तेभ्य एव सूक्ष्मेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलत्वविशिष्टवैशेष्येण जातानि स्थूलानि भूतानि, तेभ्यो विराट् स्थूलं शरीरं समष्ट्यात्मकं द्विप्रकारकमप्यभूदित्यर्थः । अत्रापि भूतेभ्योंऽशिभ्योऽण्डं, तदंशेभ्यः पिण्डमिति उपासकस्य वैश्वानरात्मत्वप्राप्तिः पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्या । सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नानि स्थूलानि जातानीति भ्रमं वारयति—**पञ्चीकृतानीति** । तान्येव पञ्चीकृतानि सन्ति स्थूलानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

पञ्चीकरणप्रकारमाह—**पृथिव्यादीनीति** । एकैकं भूतं द्वेधा विभज्य तयोरेकं चतुर्धा विभज्य

एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत् क्रमात् ।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ।। ९ ।।

वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ।। १० ।।

पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड् भवेत् ।

चतुरो भागान् तद्व्यतिरिक्तभूतचतुष्टये योजयेत् । ततश्च स्वांशार्द्धं इतरभूतानामंशाश्चत्वारोऽपि मिलित्वाऽर्धमिति एकैकं भूतं पञ्चात्मकं सम्पद्यते इत्यर्थः ।। ८ ।।

एकैकमिति । स्पष्टम् ।। ९ ।।

वाय्वादीति । वाय्वादिभागाश्चत्वार आकाशभागार्धं च मिलित्वा आकाशभूतस्य भागाः पञ्चेति पूर्वेणान्वयेन योज्यम् । **वाय्वादिष्विति** । वायुभागार्धं भूतान्तराणां चतुर्णां भागाश्चत्वारः, ततश्च वायोर्भागाः पञ्च भवन्तीत्येवं क्रमेण सर्वत्र आदिशेदित्यर्थः ।

अत्र केचिद्वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणः—पञ्चीकरणं यद्यपि सम्प्रदायसिद्धं तथापि युक्तिविधुरत्वात् त्रिवृत्करणमेव आदरणीयम् । पञ्चीकरणपक्षे पृथिव्यादिभागानामाकाशवाय्वोः प्रवेशे रूपवत्त्वान्महत्त्वाच्च तयोश्चाक्षुषत्वं स्यात् । यद्यपि आकाशादिभागानामाधिक्यादितरभागानां च स्वल्पत्त्वादधिकेन स्वल्पस्याभिभूतत्वात्, "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (ब्र० सू० अ० २ पा० ३ सू० २२) इति न्यायेन चाक्षुषत्वाभावः तर्हि आकाशादौ पृथिव्यादिभागकल्पना व्यर्था, तेषां व्यवहारागोचरत्वात् । अथापि श्रुतिसिद्धत्वादेव कल्प्यत इति यद्युच्येत तथापि त्रिवृत्करणमेव श्रुतिसिद्धम् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतेर्न पञ्चीकरणं तत्र श्रुतेरभावादित्याहुस्तत्राह—**इत्याहुस्तत्त्ववेदिन इति** । श्रुतिस्मृतिन्यायतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । श्रुतिस्ताव**दाथर्वणे**—"पृथिवी च पृथिवीमात्रा च" इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मभूतकथनप्रस्तावे "वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च" इति तयोरपि स्थूलसूक्ष्मभेदं दर्शयति स्थूलत्वं च पञ्चीकृतत्वमेव, अन्यस्यासम्भवात्, 'पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः' इत्युक्तत्वाच्च । स्मृतिरपि स्कान्दे **ब्रह्मगीतासु** 'पञ्चीकृत्य शिवाज्ञया' इत्यादिना ।

न्यायश्च—श्रुतौ त्रिवृत्करणोक्तिबलादत्रिवृत्कृतानां स्थूलव्यवहारानर्हत्वं गम्यते, अन्यथा तदुक्तेर्वैयर्थ्यादित्रिवृत्कृतभूतकार्याणामिन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन स्पष्टव्यवहारादर्शनाच्च त्रिवृत्करणमर्थवदिति वक्तव्यम् । एवं पञ्चीकरणाभावे आकाशवायुभ्यामपि स्पष्टावकाशदानादिस्थूलव्यवहारो न स्यादिति न्यायादेव पञ्चीकरणमङ्गीकार्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु छान्दोग्ये भूतत्रयसृष्टिश्रुतिर्यथा पञ्चभूतोपलक्षणार्था वियदधिकरण (ब्र० सू० अ० २ पा० ३ सू० १) न्यायेन, तथा त्रिवृत्करणश्रुतिरपि पञ्चीकरणोपलक्षणार्था । चाक्षुषत्वापत्तिस्तु "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद" इति न्यायेनार्द्धभूयस्त्वादेव परिहृतेति भावः ।। १० ।।

एवमुपोद्घाततया सृष्टिमभिधाय नित्यमुक्ते आत्मनि अतस्मिंस्तद्रूपत्वेन मायाकार्यत्वेन च

एतत् स्थूलशरीरमात्मनः।

स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः॥ ११॥

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्।

अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः॥ १२॥
इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते॥ १३॥

तस्या आरोपत्वं चोक्त्वा इदानीं तस्या ॐकारेणापवादसौकर्याय आरोपितस्य कृत्स्नस्य त्रैविध्यकरणार्थं पञ्चीकृतेत्यादि आचार्यवाक्यं व्याचष्टे—**पञ्चीकृतानीत्यादिना**।

विराट्शब्दार्थमाह—**स्थूलं शरीरमिति**। अनेन व्यष्टिसमष्टिशरीरद्वयमप्युक्तम्। ननु तस्य स्थूलशरीराङ्गीकारे अस्थूलमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य वस्तुतोऽशरीरस्य शरीरसम्बन्धासम्भवं वदन् तस्य मृषात्वमाह—**अशरीरस्येति**। चोऽवधारणे। वस्तुतः कालत्रयेऽपि शरीरसम्बन्धरहितस्यैवेत्यर्थः॥ ११॥

ननु "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति मूलमनुपपन्नम्। अद्वितीयात्मनि इन्द्रियादिभेदाभावादारोपितस्य तस्य सत्त्वेऽपि इन्द्रियाणां जडानां स्वतःप्रवृत्त्यसम्भवः, न चात्माऽसङ्गस्तत्प्रवर्त्तको भवति, अतस्तेषां विषयसम्बन्धाभावादर्थोपलब्धिर्न सम्भवतीत्यत आह—**अधिदैवतमिति**। अधिदैवतमित्यादिषु सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः। देवतासु विद्यमानं दिगादिकं अधिदैवतं आत्मनि कार्यकरणसङ्घाते शरीरे विद्यमाने श्रोत्राद्यध्यात्मं भूतेषु विद्यमानं विषयभूतं शब्दादिकमधिभूतम्। "तेभ्यः समभवत्" (वार्ति० ६) इति वार्तिके भूतानामिन्द्रियाणां च सृष्टिः कण्ठरवेणोक्ता। इन्द्रियसृष्ट्युक्त्यैव समष्टीन्द्रियाभिमानिचेतनानामेव देवतात्वात् तत्सृष्टिरप्यर्थादुक्तेति त्रिविधस्याप्यात्मन्यारोपो दर्शित इति भावः। एवं सति "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिः" इति वाक्यमुपपन्नम्॥ १२॥

देवतानामिन्द्रियप्रवर्त्तकत्वोपपत्तिरित्याह—**इन्द्रियैरिति**। एवं सति देवतानुग्रहान्वितैरिन्द्रियैरर्थविज्ञानं जायते, तज्ज्ञानं जागरितमुच्यत इति, एवं वाक्यभेदेन ज्ञानपदद्वयस्याप्यन्वयो द्रष्टव्यः।

यद्वा इन्द्रियजन्यज्ञानं अन्यच्च शास्त्रानुमानादिजन्यं ज्ञानं सर्वं च जागरितमिति ज्ञानपदद्वयस्यापुनरुक्तिः। अत्र उपलब्धिरित्युक्ते तुरीये गतम् अतः **अर्थेति**। विषयोपलब्धिरित्यर्थः। सुषुप्तावज्ञानस्य विषयत्वोपलब्धेरर्थपदं शब्दादिपरत्वेन व्याख्यातम्, शब्दादिविषयमित्यनेन। तथापि स्वप्ने वासनारूपशब्दाद्यर्थोपलब्धेः सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियैरित्युक्तम्। न च तत्रापि इन्द्रियाणि दृश्यन्त इति वाच्यम्, तेषां वासनामात्रत्वात्। न च वासनारूपैरपि तैरर्थोपलब्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम्, वासनारूपाणां तेषामर्थानामिव विषयत्वेन साक्षिभास्यत्वमेव नतूपलब्धौ करणत्वम्। तत्प्रतीतिस्तु जाग्रत्काले करणत्वप्रतीतेस्तद्वासनामात्रं देवतानुग्रहाभावेन मुख्यकरणत्वाभावादित्याशयेन

श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ १४ ॥

त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्प्रष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १५ ॥

चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥ १६ ॥

"देवतानुग्रहान्वितैः" इत्युक्तम् । न चैवमपि मनःकरणं तत्रास्तीति वाच्यम्, तस्येन्द्रियत्वाभावात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।" इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः पृथग्ग्रहणात् । अत एव श्रुतेः इन्द्रियत्वाभावनिश्चयात् "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यत्र विजातीयेनैव सङ्ख्यापूरणं कार्यम् । "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति" इत्यत्र अनृत्विजाऽपि विजातीयेन यजमानेन सङ्ख्यापूरणदर्शनात् । सजातीयेनैव संख्यापूरणन्यायस्तु "गुहां प्रविष्टौ" (ब्र० सू० अ० १ पा० २ सू० ११) इत्यधिकरणसिद्धसन्देहस्थले एव, न तु मानान्तरेण विजातीयत्वनिश्चयस्थलेऽपि इति भावः । स्वप्ने मनस अर्थोपलब्धि प्रत्युत्पादकत्वेन करणत्वाभावाच्च न तदा अतिव्याप्तिरिति । न चैवमपि समाधिमूर्च्छयोरव्याप्तिः, तत्र इन्द्रियैरुपलब्ध्यभावात्तयोर्जागरणत्वादिति वाच्यम्, मूर्च्छाया "मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः" (ब्र० सू० अ० ३ पा २ सू० १०) इति न्यायेन अजागरणत्वात्समाधेस्तुरीयावस्थात्वेनाजागरणत्वाच्चेति भावः ॥ १३ ॥

इदानीमध्यात्मादिविभागं सुखप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य दर्शयति-**श्रोत्रमित्यादिना** "ईशस्तत्राधिदैवतम्" इत्यन्तेन । अत्राधिभूतमिति तत्तदिन्द्रियविषय उच्यते, शब्दस्वरूपं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इत्यर्थः । एवं सर्वत्र योज्यम् । "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" इत्यादिश्रुत्या दिगादीनामधिष्ठातृदेवतात्वावगमात्तेषां तथात्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । एतेन जीवाधिष्ठितानामेवेन्द्रियाणां प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदधिष्ठात्र्यो देवता न सन्तीति वदन्तो वैशेषिकादयो निरस्ताः श्रुतिविरोधादसङ्गस्य[1] जीवस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेश्चेति । यद्यपि श्रुतौ "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्यादिना वागग्न्यादिक्रमेणाध्यात्मादिविभाग उक्तः, तथापि तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण तत्रापि ज्ञानेन्द्रियपूर्वकत्वात् कर्मेन्द्रियप्रवृत्तेस्तदुत्पादकतद्ग्राह्यभतक्रमेण अध्यात्मादिक्रम इहोक्तः ॥ १४ ॥

त्वगध्यात्ममिति । वायुरिति । यद्यपि "ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्" इति श्रुतौ ओषधिवनस्पतीनां त्वग्देवतात्वमुक्तं तथापि देवतात्वाप्रसिद्धेस्तेषामधिष्ठाता वायुरेव ओषध्यादिशब्देनोक्त इति मत्वा इह वायुरुक्तः । वृक्षाणां वाय्वधिष्ठितत्वं च श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

चक्षुरिति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

---

१. यद्यपि देवता अपि जीवा एवेत्यसङ्गत्वं समानं तथापि तेषामाधिकारिकत्वात् अनुग्राहकत्वं जीवानां स्वेन्द्रियनिममतेऽसामर्थ्याच्च एवमुक्तम् ।

जिह्वाऽध्यात्मं तयाऽऽस्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥
घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं[1] पृथिव्यत्राधिदैवतम् ॥ १८ ॥
वागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधि दै वतम् ॥ १९ ॥
हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥
पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥

जिह्वेति। रसात्मकमास्वाद्यं अधिभूतमित्यन्वयः। "वरुणो वा एतं गृह्णाति" इत्यादौ व्याधिविशेषे वरुणशब्दस्य प्रयोगात्तद्व्यावृत्त्यर्थं देवतारूपोऽधिदैवतमित्युक्तम् । वरुणस्य चाधिष्ठातृत्वाद्रसस्य चाबात्मकत्वात् "शन्नो मित्रः शं वरुणः" इत्यत्र इन्द्रियदेवतासु तस्य गणनाच्च तत्र देवतेति भावः॥१७॥

घ्राणमध्यात्ममिति । पृथिवीति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वात्पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तत्र देवतात्वमुचितमिति 'पृथिव्यत्राधिदैवतम्' इत्युक्तम् । यद्वा "दिग्वातार्कप्रचेतो"–इति सम्प्रदायश्लोके अश्विनोः घ्राणाधिदेवतत्वोक्तेः वडवाभूतसूर्यपत्नीनासिकानिर्गतत्वेन पुराणप्रसिद्धेश्च तयोरेवाधिदैवतत्वौचित्याच्च, इह पृथिवीशब्देन तावेवोक्तौ "अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ" इत्यत्र तयोर्मनुष्यवत्पृथ्वीसम्बन्धश्रवणात् । यद्यपि "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्यत्र वायोर्देवतात्वमुक्तं, तथापि नासिकासञ्चारिश्वासरूपेण वायोर्गन्धग्रहणे सहकारित्वमात्रेण तथोक्तम् । वस्तुतस्तत्र वायुशब्देन तत्सहचारिपूर्वोक्तदेवतैव ग्राह्येति न विरोधः ॥ १८ ॥

वैशेषिकादयस्तु–कर्मेन्द्रियाणि न सन्त्येव हस्ताद्यवच्छिन्नात्मनि प्रयत्नोत्पत्तौ तत एव हस्तादौ व्यापारोत्पत्तिसम्भवादित्याहुः । तदयुक्तम् । "अग्निर्वाग्भूत्वा" इत्यादिश्रुतिविरोधात्कुणित्वादिप्रापककर्मप्रतिबद्धेन्द्रियाभावे कुणित्वपङ्गुत्वाद्यसम्भवापत्तेः। अन्यथा तत्तद्गोलकावच्छिन्नात्ममनः संयोगादेव ज्ञानोत्पत्तिसम्भवेन ज्ञानेन्द्रियाणामप्यभावप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्य कर्मेन्द्रियेषूक्तविभागमाह–**वागध्यात्ममिति** । वागादयश्च यथाक्रमं राजसाकाशादिभूतकार्याणीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

हस्तावध्यात्ममिति । इन्द्र इति । "इन्द्रो मे बले श्रितः" इति श्रुत्या इन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्वाद्बलस्य "बाहुवोर्बलम्" इति श्रुत्या बाहुधर्मत्वादिन्द्रो हस्ताधिदैवतमित्यर्थः ॥ २० ॥

पादाविति । विष्णुरिति । विष्णोर्विक्रमणकर्तृत्वात् विक्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्वं तस्योचितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

---

१. अश्विनौ इत्यपि पाठः ।

पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥
उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्त्र्याद्यानन्दस्य कारणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥
मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहङ्कर्तव्यमेव च ।
अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥
चित्तमध्यात्ममित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥
तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥
बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः ।
स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥

पायुरिति स्पष्टम् ॥ २२ ॥

उपस्थेति । प्रजापतिरिति । यद्यपि "आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्" इति श्रुतौ अपां देवतात्वमुक्तं, तथापि तत्र अप्शब्देन तदुपलक्षितपञ्चभूतोपाधिकः प्रजापतिरेवोक्त इति भावः ॥२३॥

मन्तव्यबोद्धव्यादिकं सर्वं यद्यपि श्रोतव्यादिरूपमेव, तथापि मन्तव्यत्वादिरूपेण श्रोतव्याद्यपेक्षया भेदमङ्गीकृत्य तेषां मनआदिविषयत्वमाह—**मनोऽध्यात्ममिति** त्रिभिः **मन्तव्यमि**त्यादिना । बृहस्पत्यादीनां तु बुद्ध्यादिदेवतात्वमागमादवगन्तव्यम् । इतरेषां तु "अग्निर्वाग्भूत्वा" इत्यादिश्रुतौ तथात्वं स्पष्टमिति ॥ २४-२५-२६ ॥

चित्तमिति । क्षेत्रज्ञः साक्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तम इति । ईश्वरः मायाप्रवर्त्तको जगत्कारणमिति भेदः ॥ २८ ॥

एवमध्यात्मादिविभागं प्रदर्श्य 'इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्' इति वाक्ये इन्द्रियग्रहणं करणोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य वदन् वाक्यार्थमुपसंहरति—**बाह्येति** । अत्र ज्ञानमिति कर्मेन्द्रियव्यापाराणामुपलक्षणम् । अन्यथा कर्मेन्द्रियस्यासंग्रहापातात् स्वरूपनिरूपणवैयर्थ्यं स्यादिति ॥ २९ ॥

तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ।

येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि । तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः ।

विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥

श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥

तदुभयाभिमानी इत्यत्रोभयशब्दार्थं वदन् तद्वाक्यार्थमाह—**येयमिति** । विश्वस्य स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयाभिमानित्वात्सूक्ष्मशरीरसंग्रहाय 'शरीरं करणाश्रयम्' इत्युक्तम् । अत एव तमश्शब्दितं कारणशरीरमपि 'तमोऽध्यात्मम्' इत्यत्रोक्तम् । अन्यथा जागरावस्थोक्तिप्रस्तावे तस्यानवसरप्रसङ्गात् । तच्च इह शरीरग्रहणेन गृहीतमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

ननु 'तत्कार्यं च विराड् भवेत्' इत्यत्र समष्टिव्यष्टिशरीरयोरभिधानात् समष्टौ च वैश्वानरशब्दितस्य वैराजस्याभिमानित्वात्कथं व्यष्ट्यभिमानिनो विश्वस्य तदुभयाभिमानित्वम् ? अत आह—**विश्वमिति** । वैराजस्य रूपं यस्य स तथा । भावप्रधानो निर्देशः । वैराजरूपत्वेनेत्यर्थः । वैराजं विश्वात्मत्वेन पश्येदित्यर्थः । हिरण्यगर्भरूपेण चिन्तयेदित्यादावप्येवमेवार्थः यथाश्रुते विश्वस्य वैराजान्तर्भावे विश्वस्य प्राधान्यं न स्यात् । तथा च सति प्रत्यगात्मशोधनं न भवेत् । वैराजादीनां ईश्वरावस्थाभेदत्वेन प्रत्यगात्मावस्थाभेदत्वाभावात् । तथा सति "अकारमात्रं विश्वः स्यात् । अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्" इत्यादि वक्ष्यमाणाः विश्वादिप्राधान्यव्यपदेशा विरुध्येरन् ।[1]

एतदुक्तं भवति—एकस्यैव चैतन्यस्य समष्टिव्यष्ट्यभिमानभेदेन भेदाज्जीवानामपि "सर्वे जीवाः सर्वमया" इति श्रुत्या अपरिच्छेदात्परिच्छिन्नव्यष्ट्यभिमानकृतः परिच्छेदभ्रमः । तत्र समष्टिव्यष्ट्योः स्थूलत्वसामान्येन अभेदे चिन्तिते परिच्छिन्नाभिमाननिवृत्त्या परिच्छेदभ्रमनिवृत्तौ तदभिमानिनोरपि विश्ववैराजयोरभेददर्शनं स्यादिति 'एतत्त्रयमकारः' इत्यादिनोक्तम् ।

पादानां मात्राणां चाभेदं श्रौतक्रममनुसृत्यैव "अकारमात्रं विश्वः स्यात्' इत्यादिना वक्ष्यामीत्यभिसन्धाय अपञ्चीकृतेत्यादिनोक्तं द्वितीयपादं व्याचष्टे—**ज्ञानेन्द्रियाणी**त्यादिना ॥ ३१ ॥

श्रोत्रत्वगिति स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

---

१. व्यतिहारो विशिषन्तीति सूत्रात् परस्पराभेदध्यानस्यावश्यकत्वं शास्त्रसिद्धमेव ।

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः ।
अनुसन्धानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥
खं वाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥

मनो बुद्धिरिति । सङ्कल्पाख्यमिति । सङ्कल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मन इत्यर्थः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः । ३३ ॥

अभिमानात्मक इति । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणमहङ्कारः । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमच्चित्तमित्यर्थः । "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥' इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र गर्वोऽभिमानः, स्मरणं अनुसन्धानं, विषयाः साध्या वृत्तय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्राणोऽपान इति स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

खं वाय्विति । पुर्यष्टकमिति । एकैकं पञ्चकमेकैका पुरी, मनआदिचतुष्टयमेका पुरी, कामादिकं प्रत्येकमेकैका पुरीति पुर्यष्टकम् । एतच्च ज्ञानेन्द्रियादिकं जीवस्य भोगसाधनत्वात्तदुपाधित्वेन तदवस्थानप्रदेशत्वाच्च पुरीव राज्ञः पुरीत्यर्थः । "ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च[1] तथा पुराणि, कर्मेन्द्रियाणि[2] मनआदिचतुष्टयं[3] च । प्राणादिपञ्चकमथो[4] वियदादिकं[5] च, कामश्च[6] कर्म[7] च तमः[8] पुनरष्टमी पुरी ॥" इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र वार्तिके अभियुक्तश्लोके चाविद्यातमश्शब्दौ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनारूपाविद्यापरौ, मूलाविद्यायाः कारणशरीरत्वेन सूक्ष्मशरीरान्तर्भावासम्भवात् । पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनायामप्यविद्याशब्दः प्रत्युक्तो **वाचस्पतिमिश्रैः** "अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य" इत्यत्र । यद्यपि 'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥' इति प्राणादिसप्तदशकमेव लिङ्गशरीरमित्यात्मबोधादावुक्तम्[1] । अत्र च कामकर्मादीनामपि लिङ्गशरीरान्तर्भाव उच्यते "एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यात्" इति । तथाप्यात्मबोधादिश्लोकेषूपलक्षणपरत्वेन कामकर्मादीनामपि ग्रहणं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तेषां शरीरत्रयेऽप्यन्तर्भावाभावेन शरीरत्रयापलापेऽपि तदपलापाभावप्रसङ्गात् । तथा च स्थूलप्रपञ्चः सर्वोऽपि स्थूलशरीरम्, सूक्ष्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि सूक्ष्मशरीरं, मूलप्रकृतिः कारणशरीरमिति शरीरत्रयापलापे सर्वप्रपञ्चापलापसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

१. आ० प्रा०–१३ ।

करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते।

एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः।
करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवत् ॥ ३७ ॥

तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः। एतत्त्रमुकारः॥

ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यये।
अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

शरीरत्रयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते। एतत् कारणशरीरमात्मनः।

हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः।
चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥

एतदिति। एतत्पुर्यष्टकम्। तस्य निरसनयोग्यतां दर्शयितुं मायिकमिति विशेषणम्।

एवं शरीरं निरूप्य तस्य यस्यामवस्थायां भोगसाधनत्वं तामवस्थां दर्शयति—**करणोपरमे इति।** करणानां चक्षुरादीनामुपरमे सति जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोत्थान्तःकरणवृत्तिरूपप्रबोधयुक्तं यद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं चैतन्यमस्ति तद्विषयभूतरथगजादि तद्विषयकान्तःकरणवृत्तिश्चेति द्वयं स्वप्न इत्यर्थः। मूले "**जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः**" इत्युक्तत्वात्, तदनुसारेणैव व्याख्यातम्। अन्यथा चैतन्यस्य स्वप्नावस्थान्तर्भावे तस्याप्यपलापापत्तेः।

एवं शरीरमवस्थां चोक्त्वा तदभिमानिनं दर्शयति—**अभिमानीति।** तयोः स्वप्नसूक्ष्मशरीरयोः। तैजस इति, तेजसि वासनायामभिमानित्वेन निर्वृत्तो भवतीति तैजस इत्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

हिरण्यगर्भेति। हिरण्यगर्भशब्देन समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी सूत्रात्मोच्यते। यथा व्यष्टिभूतपत्रपुष्पशाखादिकं समष्टिभूतवृक्षरूपेण पश्यति "एको वृक्षः" इति, तथा व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानिनमात्मानं व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानं हित्वा समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानित्वेन ध्यायेदित्यर्थः।

एवं सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्थां तदभिमानिनं च उकारार्थमुक्त्वा मकारार्थं वक्तुं कारणशरीरं तस्य भोगसम्पादिकामवस्थां तदभिमानिनं च दर्शयति—**चैतन्येति।** केवलाज्ञानस्य शरीरद्वयकारणत्वासम्भवाच्चैतन्याभासखचितमित्युक्तं, चैतन्यप्रतिबिम्बसहितमित्यर्थः। **आत्माज्ञानमिति।** अत्र यदित्यध्याहारः। यत् शरीरद्वयकारणमज्ञानमस्ति तदव्यक्तमव्याकृतमिति च ईर्यते इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥

तच्च न सत्, नासत् नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्। न निरवयवं, न सावयवं, नोभयम्। किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम्।

आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ।
न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न [1]चात्मनः ॥ ४० ॥

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

ननु शरीरद्वयकारणत्वे तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्तावश्यंभावात्तत्कार्यशरीरद्वयस्यापि सत्तासम्भवात्तदपलापो न सम्भवतीत्याशङ्क्य नार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं, किन्त्वबाध्यत्वम्। तच्चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वादज्ञानस्य नास्ति इत्यभिप्रायेणाह—**न सदिति**। तर्हि शशशृङ्गादिवदसदेव स्यादित्याशङ्क्याह—**नासदिति**। अज्ञोऽहमित्यपरोक्षतया प्रतीयमानत्वान्नात्यन्तमसदित्यर्थः। न च सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वम्, असत्त्वनिषेधे सत्त्वं वा वक्तव्यं, परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरावश्यम्भावादिति वाच्यम्, परमते घटात्यन्ताभावे घटतदत्यन्ताभावयोरभाववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावोपपत्तेरिति भावः। तर्हि केवलसदसद्रूपत्वाभावेऽपि तदुभयरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**न सदसदिति**। एकस्यैकदैव सदसद्रूपत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः। ननु तदज्ञानमात्मनः सकाशाद्भिन्नमभिन्नं वा? भिन्नत्वे अद्वैतहानिः, अभिन्नत्वे बाध्याज्ञानाभिन्नत्वेनात्मनोऽपि बाध्यत्वापत्तिरित्यत आह—**भिन्नाभिन्नमिति**। भिन्नत्वाभिन्नत्वयोः परस्परविरुद्धयोरप्यभावः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः। यद्यपि 'न भिन्नं नाभिन्नं कुतश्चित्' इत्यस्य 'सतः असतः प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यते' इत्यानन्दगिरीये व्याख्यातं, तथापि वार्त्तिके आत्मन एव कण्ठरवेण भेदादिप्रतियोगित्वमुक्तमिति एवं व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

ननु सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि सभागत्वादिना निर्वक्तुं शक्यत एवेत्याशङ्क्य सभागत्वं नाम सावयवत्वं तच्चावयवरूपकारणसमवेतत्वं, तच्चाज्ञानस्यानादित्वेन नास्तीत्याह—**न सभागमिति**। तर्हि निर्भागं भविष्यतीत्याशङ्क्य तद्भागभूतानामंशभूतानां पृथिव्यादीनां विद्यमानत्वान्न निर्भागमित्याह—**न निर्भागमिति**। अत एव नोभयरूपमित्याह—**न चापीति**। ननु सर्वात्मना निर्वक्तुमशक्यत्वे तत्स्वरूपाधिगतिरेव न स्यात्, लक्षणाभावे लक्ष्याधिगतेरसम्भवादित्याशङ्क्य सत्त्वादिना निर्वचनाभावेऽपि आत्मज्ञानापनोद्यत्वादिरूपेण निर्वचनं सम्भवतीत्याह—**ब्रह्मेति**। ब्रह्मात्मैकत्वविषयकाज्ञानस्यैवानर्थहेतुत्वात्तद्विषयकज्ञानमेव तन्निवर्तकमित्यर्थः। **हेयमिति**, नाश्यमित्यर्थः। **ननु** अन्यज्ञानेनान्यनाशः कथमित्याशङ्क्य मिथ्यात्वादधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन तदज्ञानस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्याह—**मिथ्यात्वेति** ॥ ४१ ॥

---

१. 'न चोभयम्' इत्यन्यत्र पाठान्तरम्।

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः ।

ज्ञानानामुपसंहारे बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥

तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ॥

अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ।
जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥

विश्वतैजससौषुप्तविराट्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकं तत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥

विश्वादिकत्रयं यस्माद्वैराजादित्रयात्मकम् ।
[1]एकत्वेनैव संपश्येदन्याभावप्रसिद्धये ॥ ४५॥

एवं कारणशरीरस्वरूपं निरूप्य अवस्थां निरूपयति--**ज्ञानानामिति** । अत्र ज्ञानानामिति बहुवचनत्वात्स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकाणां जाग्रत्स्वप्नावस्थासम्बन्धिनां सर्वेषां ज्ञानानामभावो विवक्षितः। तर्हि वृत्तीनामभावे बुद्धेरप्यभावः स्यादित्याशङ्क्याह—**बुद्धेरिति । कारणतास्थितिरिति**, कारणात्मना अज्ञानात्मना स्थितिरवस्थानं पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यवासनात्मनाऽवस्थानमित्यर्थः। उपरतवृत्तिता बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थितिः सुषुप्तिरभिधीयत इत्यर्थः । ज्ञानानामुपसंहारो मुक्तावपि, इति बुद्धेः कारणतास्थितिरित्युक्तम् । तावत्युक्ते जाग्रद्दशायामतिव्याप्तिः । कार्यदशायामपि कार्यस्य कारणरूपेणाप्यवस्थानात्, अत उक्तम्—**ज्ञानानामुपसंहार इति** । अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह—**वटेति** ॥ ४२ ॥

अभिमानीति । तयोः कारणशरीरसुषुप्त्यवस्थयोः । **जगदिति** । व्यष्टिकारणशरीराभिमानिनं प्राज्ञात्मानं समष्टिमायावच्छिन्नेश्वरात्मना चिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु विश्वतैजसादीनां बहूनामङ्गीकारे 'चिदात्मकमेकं तत्त्वं' इत्यद्वैतहानिः स्यादित्याशङ्क्य तेषां तत्तदुपाधिकृतत्वात्स्वतः चिदात्मनो न भेद इत्याह—**विश्वेति । अक्षरात्मभिरिति** तृतीया इत्थंभावे । चिदात्मकमेकमेव तत्त्वं विश्वादिरूपेण विभिन्नमिव भासत इति शेषः । तत्र हेतुमाह—**सम्मोहादिति** । 'चिदात्मकमेकं तत्त्वम्' इत्यज्ञानादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तादृशज्ञानं कथं भवतीत्याशङ्क्य तादृशज्ञानार्थं प्रपञ्चापलापप्रकारं दर्शयति—**विश्वादिकेत्यादिना** । तत्र प्रथमं विश्वादीनां त्रयाणां वैराजादीनां त्रयाणां च भेदाभावसिद्ध्यर्थमैक्यचिन्तनं दर्शयति—**विश्वेति** । यस्मादेवमेव सम्पश्येत्तस्मादात्मानमद्वयं पश्येदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमे-

---

१. 'एकत्वेन समं पश्येत्' इत्यपि पाठः ।

ओङ्कारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम् ।
वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥

अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः ।
प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥

समाधिकालात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः ।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओङ्कारे, ओङ्कारोऽहम्येव[1] ।

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥

नादिशब्देन तैजसप्राज्ञयोर्ग्रहणं, द्वितीयेनादिशब्देन सूत्राक्षरात्मनोर्ग्रहणम् । **एकत्वेनेति** । यथा व्यष्टिपत्रपुष्पफलशाखादिकं 'एको वृक्षः' इत्येकत्वेन पश्यति तथा व्यष्टिविश्वादीन्समष्टिवैराजाद्यात्मना पश्येदित्यर्थः । **अन्याभावेति**, अन्यत्वाभावसिद्धये इत्यर्थः । तथा अभेदचिन्तने अभेद एव भवतीत्यर्थः। तथा च त्रयः परिशिष्टा भवन्ति ॥ ४५ ॥

तेषां त्रयाणामपि चिदात्मनि विलापनं वक्तुमेकहेलया शब्दस्याप्यपलापसिद्ध्यर्थं सर्वशब्दार्थयोरभेदं दर्शयति—**ओङ्कारेति** । विश्वप्राज्ञादिलक्षणमखिलमर्थजातं सर्वशब्दात्मकप्रणवमात्रं अकारोकारमकारमात्रं, तत्र च स्थूलप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमकारस्य, सूक्ष्मप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमुकारस्य, कारणवाचकसर्वशब्दात्मकत्वं मकारस्य द्रष्टव्यम् । एतत्सर्वं माण्डूक्यभाष्यादौ स्पष्टमुक्तम् । सर्वशब्दात्मकत्वं च प्रणवस्य "यथा शंकुना" इत्यादि छान्दोग्योपनिषदि स्पष्टमुक्तम् । तत्र हेतुमाह—**वाच्येति** । भावप्रधानो निर्देशः । वाच्यवाचकाभेदादित्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदे हेतुमाह—**भेदेनेति** । वाच्याद्भेदेन वाचकस्य, वाचकाद्भेदेन वाच्यस्य वाऽनुपलब्धेरित्यर्थः । वाच्यवाचकाभेदश्च माण्डूक्योपनिषद्भाष्यादौ सम्यङ्निरूपितमिति नेह प्रपञ्च्यते ॥ ४६ ॥

एवं सामान्यतः प्रणवतदर्थयोरभेदमुक्त्वा इदानीं विशेषतः प्रणवावयवानामकारादीनां तदर्थानां चाभेदं दर्शयति—**अकारमात्रमिति** ॥ ४७ ॥

एवं समाधिपूर्वकालकृत्यमुक्त्वा समाधेरव्यवहितपूर्वकालकर्तव्यं प्रविलापनप्रकारमाह—**समाधीति**। विश्ववैराजाद्यभेददृष्टीनां प्रणवावयवतदर्थाभेददृष्टीनां चासुलभत्वादतिप्रयत्नत इत्युक्तम् ॥४८॥

"स्थूलादिक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति संक्षेपेणोक्तं विलापनप्रकारं विशेषेण दर्शयति—**अकारमिति** । "उकारे प्रविलापयेत्" इति "अकारः उकार एव" इत्येवंप्रकारेणेत्यर्थः । "मकारे प्रविलापयेत्" इति "उकारो मकार एव" इति प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

---

1. 'अहमेव' इति पाठान्तरं वार्तिकाभरणे द्रष्टव्यम् ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः। नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः। "तत्त्वमसि" (छां० ६।८।७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ० बृ० ३।९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २।५।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत्।
चिदात्माऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः॥ ५० ॥

परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमोमिति।
ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत्॥ ५१ ॥

चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत्।
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत पूर्णाचलसमुद्रवत्॥ ५२ ॥

मकारमिति। "चिदात्मनि विलापयेत्" इति "मकारोऽहमेव" इति प्रकारेणेत्यर्थः। एवं च मकारः ओङ्कार एव। '**ओङ्कारोऽहमेव**' इति पाठान्तरं **वार्तिकाननुगुणमिति** वेदितव्यम्। तादृशपाठस्य सर्वोपनिषद्व्याख्यानाननुगुणत्वात्। **प्रपञ्चस्तु पञ्चीकरणभावप्रकाशिकायां** द्रष्टव्यः।

"सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सर्वप्रपञ्चप्रविलापनप्रकारमुक्त्वा चिदात्मा कीदृश इत्याकाङ्क्षायां चिदात्मनः स्वरूपं कथयन् सम्प्रज्ञातसमाधिप्रकारमाह—**चिदात्मेति**। अत्र वाक्यद्वयाङ्गीकारात्पूर्वोत्तरार्द्धयोरहमित्यस्य न पौनरुक्त्यम्। नित्यपदं शुद्धेत्यादिषु सर्वत्रान्वेति—नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो नित्यसद्रूपो नित्याद्वयरूप इति। शुद्धत्वादीनां कादाचित्कत्वं निरस्तम्॥ ५०॥

एतादृशचिदात्मस्वरूपस्येष्यमाणत्वे हेतुं दर्शयति—**परमेति**। तस्य पूर्णतां दर्शयति—**वासुदेव इति**। 'सर्वत्रासौ समत्वेन वसत्यत्रेति वै यतः। अतः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते॥' इति विष्णुपुराणवचनात्, तस्य पूर्णत्वार्थकत्वादित्यर्थः। परमानन्दसन्दोहश्चासौ वासुदेवश्चेति समानाधिकरणसमासः। आनन्दसन्दोहरूपत्वं च सर्वेषामानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम्। वासुदेवस्य प्रणवार्थत्वात्। प्रणवाभिन्नत्वादोमित्यस्य तद्बोधकवासुदेवादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम्। अथवा पूर्वार्द्धोक्तमहावाक्यार्थस्य स्वानुभवेनाङ्गीकारार्थो वा ओमिति। एवं शब्दानुविद्धसम्प्रज्ञातसमाधिमुक्त्वाऽसम्प्रज्ञातमाधिं वक्तुं सम्प्रज्ञातसमाधिरूपवृत्तिविलापनप्रकारमाह—**ज्ञात्वेति**। बहुकालं सम्प्रज्ञातसमाधौ स्थित्वेत्यर्थं। **विवेचकमिति**। ध्यातृध्यानादिभेदसहितमित्यर्थः। तत्साक्षिणि विवेचकचित्तसाक्षिणीत्यर्थः॥ ५१॥

इदानीमसंप्रज्ञातसमाधिमाह—**चिदात्मनीति**। 'तच्चित्तं नैव चालयेत्' इत्युक्तं, पुनः किं कुर्यादित्यत आह—**पूर्णबोधेति**। दृष्टान्तमाह—**पूर्णाचलेति**। न चलतीत्यचलः, **पूर्णः** अचलश्च योऽयं समुद्रः तद्वदासीतेत्यर्थः॥ ५२॥

एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम् ॥ ५३ ॥

आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा ॥ ५४ ॥

यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते ॥ ५५ ॥

कृतकृत्यो भवेद्विद्वाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्येवारूढभावो जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥

कदाचिद्व्यवहारे तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥

एवं समाधिप्रकारमुक्त्वा तत्परिपाकफलभूततत्त्वसाक्षात्कारप्रकारं दर्शयति—**एवमिति ।** एवमुक्तप्रकारेण समाहितः समाधियुक्तो योगी तत्परिपाकानन्तरं अद्वयमात्मानं पश्येत् । ज्ञाने विध्यसम्भवात्साक्षात्करोतीत्यर्थः । 'कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् । एतद्धि सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥' ज्ञाने विध्यसम्भवात् । तादृशसाक्षात्कारोत्पत्त्यर्थं समाधिकालेऽपि श्रद्धाभक्तीन्द्रियजयक्रोधजयादीनामावश्यकतां दर्शयति—**श्रद्धेत्यादिना** ॥ ५३ ॥

ननु लौकिकव्यापारं विहाय सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिः कर्तुं न शक्यत इत्याशङ्क्य अधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यस्यैव दार्ढ्याय समाधिदशायामपि वैराग्यं दर्शयति—**आदीति ।** आदौ भोगसाधनीभूतद्रव्यस्यार्जने दुःखं, मध्ये तत्परिपालने दुःखम्, अवसाने तन्नाशे दुःखमित्येवंप्रकारेण सर्वमपि दुःखहेतुरेव । एवं ब्रह्मलोकान्तलोकसाधनकर्माद्यार्जनमपि दुःखहेतुरेवेति निश्चित्य सातिशयानित्यलोकफलसाधनं सर्वं परित्यज्य नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिमान्भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवं समाधिनिष्ठया तत्त्वसाक्षात्कारलाभे किं फलं भवतीत्याशङ्क्य कृतकृत्यता भवतीत्याह—**यः पश्येदिति ।** सर्वत्र परिपूर्णपरमानन्दाद्वयं ब्रह्मरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वानन्दानां ब्रह्मानन्द एवान्तर्भावादाप्तव्यान्तरं नास्ति । "यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्" इति ज्ञातव्यान्तरमपि नास्ति, अतः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

कृतकृत्य इति । कृतकृत्यो भवेदित्यस्य विवरणं जीवन्मुक्तो भवेदिति । सदेति, समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले चेत्यर्थः । अन्यथा जीवन्मुक्तत्वस्य ज्ञानात्पूर्वकाले विदेहकैवल्यकाले चाभावेन विरोधात् ॥ ५६ ॥

अत एव समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले द्वैतदर्शनेऽपि तस्य मिथ्यात्वेनैव दर्शनान्न जीवन्मुक्ताविरोध इति दर्शयति—**कदाचिदिति ।** बद्धजनसाधारणं द्वैतदर्शनमङ्गीकरोति—**द्वैतं यद्यपि**

किन्तु पश्यति मिथ्यैव दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
प्रतिभासः शरीरस्य तदाऽऽप्रारब्धसंक्षयात् ॥ ५८ ॥

[1]तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिरब्रवीत् ।
प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥

सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
प्रारब्धभोगशेषस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥

पश्यतीति । तर्हि बद्धजनात्को विशेष इत्यत आह—**बोधात्मेति** । बद्धजनः सर्वदा द्वैतं पश्यति, विद्वांस्तु कदाचित्समाधिव्यतिरिक्तकाले एवेत्येको विशेषः । अपरस्तु बद्धजनः बोधात्मव्यतिरेकेण द्वैतं सत्यतया पश्यति, विद्वांस्तु सत्यतया न पश्यतीति । अत्रहेतुः—**चिदन्वयादिति**, सर्वत्र प्रपञ्चे चित एव सत्ताप्रदत्वेनानुस्यूतत्वज्ञानादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

विद्वान्द्वैतं सत्यतया न पश्यतीत्युक्तम्, कथं पुनः पश्यतीत्यत आह—**किन्त्विति** । शुद्धाद्वितीयब्रह्मणः प्रपञ्चाकारस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—**दिङ्मोहेति** । प्राच्यादीनां प्रतीच्याद्याकारवदित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो देवतिर्यगादिरूपेण भेदस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह—**इन्द्विति** । यथा एकस्यैव इन्दोर्भेदेन भानं नेत्रावष्टंभाद्युपाधिवशात्तथा एकस्यैव ब्रह्मणस्तत्तदुपाधिवशाद्देवतिर्यगादिरूपेण भानमित्यर्थः । ननु तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमज्ञाननाशेऽपि पुनः शरीरप्रतिभासाङ्गीकारे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याशङ्क्य तस्यावधिमाह—**प्रतिभास इति** । तदा ज्ञानकालेऽपि शरीरस्य प्रतिभासः 'आप्रारब्धसंक्षयात्' इति मर्यादायामाङ्, प्रारब्धसंक्षयपर्यन्तम्, तन्नाशे तु शरीरादिप्रतिभासोऽपि नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः—

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्षात् ।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥ १ ॥ इति ॥ ५८ ॥

अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति—**तस्येति** । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव तावत्पर्यन्तमेव विलम्बः यावत्प्रारब्धकर्मणा न विमोक्ष्ये—न विमोक्ष्यते अथ प्रारब्धकर्मविमोचनानन्तरं सम्पत्स्ये सम्पत्स्यते सम्पद्यते लकारपुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । ज्ञानेनाज्ञानस्यावरणशक्तिनाशेऽपि तत्कृतो विक्षेपः किञ्चित्कालं चक्रभ्रमणन्यायेन परमते तन्त्वादिनाशानन्तरमपि पटादिवच्चानुवर्त्तते इत्यर्थः । तर्हि विदुषो बद्धजनस्येव शरीरादिप्रतिभासाङ्गीकारे तत्कृतसुखदुःखादिहेतुत्वमित्याह—**प्रारब्धस्येति** । प्रारब्धस्य प्रारब्धकार्यस्य शरीरादेरित्यर्थः । मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य आभासमात्रतः प्रतीतिमात्रात्, न तु वस्तुतोऽनुवृत्तिरस्तीत्यर्थः । तथा च सर्पभ्रमानन्तरं रज्जुतत्त्वज्ञानवतः अतिसादृश्याद्रज्ज्वाः सर्पाकारतया प्रतीतावपि न भयकम्पादिः, एवं जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतीतेरपि मिथ्यात्वेन ज्ञानान्न दुःखादिहेतुत्वमिति भावः ॥ ५९ ॥

तत्र हेतुमाह—**सर्वदेति** । ज्ञाततत्त्वः पुमान्सर्वदा समाधिकाले तदितरव्यवहारकाले च मुक्त एव । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानसमकालमेव मुक्तेः सिद्धत्वादतो विदुषः शरीरादि-

---

१. छान्दोग्योपनिषद् ६।१४।२ ।

अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
चैतन्यममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥ ६१ ॥
वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते ॥ ६२ ॥

इति पञ्चीकरणं भवति ॐ ॥

इदं प्रकरणं यत्नाज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
अमानित्वादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥

प्रतिभासेऽपि न दुःखादिप्रसक्तिरिति भावः । प्रारब्धक्षयानन्तरं विदेहकैवल्यप्राप्तिप्रकारमाह—**प्रारब्धेति** ॥ ६० ॥

अविद्येति । "शास्त्रेण नश्येत्" इत्यादिश्लोकोक्ता त्रिविधाऽविद्या सैव तिमिरं वस्तुस्वरूपाच्छादकत्वात्तदतीतं निवृत्ताविद्यकमित्यर्थः। कारणाभावमुक्त्वा कार्याभावमप्याह–**सर्वेति**। आभास्यन्त इत्याभासाः शरीरादयः तद्वर्जितमित्यर्थः । अविद्यातिमिरातीतत्वादेवामलम् । सर्वाभासविवर्जितत्वादेव शुद्धम् । अत एव केवलानन्दरूपम् । तस्यापरिमिततां दर्शयति—**मन इति** । मनांसि च वाचश्च मनोवाचः तासामगोचरम्, अपरिमितत्वादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इदानीं तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं शब्दाद्यन्वेषणव्यावृत्त्यर्थमाह—**वाच्येति** । तद्दशायां इष्टानिष्टपरिहारार्थं प्रवृत्त्यादिकं वारयति—**हेयेति** । आनन्दस्याज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वाभावादाह–**प्रज्ञानघनमानन्दमिति** । स्वप्रकाशतया ज्ञायमानानन्दरूपमित्यर्थः । प्रज्ञानघनमित्यनेन भट्टादिमत इव चिदचिदात्मकं न भवति, किन्तु केवलज्ञानस्वरूपमेवेति दर्शितम् । आनन्दस्वरूपस्यात्यन्ताभिलषितत्वात् पुनर्वचनम् । "विष्लृ व्याप्तौ" इति धातुनिष्पन्नत्वाद्विष्णुशब्देन त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मोच्यते । विष्णोरिदं वैष्णवं ब्रह्मस्वरूपं "राहोः शिरः" इत्यादिवदभेदेऽपि भेदोपचारः । पद्यत इति पदं अश्नुते प्राप्नोति, ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । न तु विष्णोः पदं वैकुण्ठाख्यं लोकं प्राप्नोति, तस्योपासनाफलत्वेन तत्त्वसाक्षात्कारफलत्वासम्भवात् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मैक्यप्राप्तिफलत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं मुमुक्ष्वनुग्रहार्थं कृतस्य प्रकरणस्यार्थग्रहणप्रकारमाह—**इदमिति** । इदं पञ्चीकरणवार्त्तिकरूपं प्रकरणं यत्नात् गुरुशुश्रूषादियत्नपूर्वकं ज्ञातव्यम् । अथवा ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिरिति शेषः । कीदृशैर्गुरुभिर्ज्ञातव्यमित्यत आह—**भगवत्तमैरिति** । वेदान्तजन्यज्ञानवन्तो भगवन्तस्तेत्रां भगवद्रूपत्वात्, तत्त्वसाक्षात्कारवन्तस्तु भगवत्तमास्तैर्निमित्तैस्तान् गुरुन्कृत्वेत्यर्थः । "गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां रूपम्" इत्यादिदर्शनात् । पुनः कीदृशैरित्यत आह—**अमानित्वादीति** । अमानित्वादयः "अमानित्वमदंभित्वम्" इत्यादिभगवतोक्ता नियमाः येषां तैरित्यर्थः । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः । एवंविधान् गुरून्प्राप्य इत्यर्थः । न च तादृशाः कृतकृत्यतया

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु सर्वदा ।
समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥[1]

॥ इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरणवार्तिकं सम्पूर्णम् ॥

किमर्थं उपदिशन्तीति वाच्यम्, 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥' इति गीतावचनात्तादृशा अपि केवलं कृपया उपदिशन्तीति भावः । **गुरुभक्तिरिति**, गुर्वी चासौ भक्तिश्च गुरुभक्तिः तया यः प्रसादः गुरूणामनुग्रहः तस्मात् ज्ञातव्यमित्यर्थः । गुरुषु भक्तिरिति वा ॥ ६३ ॥

एवं विशिष्टगुर्वनुग्रहादिदं प्रकरणमर्थतो ज्ञात्वा किं कर्त्तव्यमित्यत आह—**इमामिति** । विद्यां विद्याहेतुभूतमिदं प्रकरणमित्यर्थः । उपनिषच्छब्दवाच्यविद्याहेतुवेदान्तवाक्येषूपनिषच्छब्दवद्द्रष्टव्यम् । **प्रयत्नेनेति** । लोकवार्त्तादिविघ्ना यथा न स्युः तथा प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः । सन्ध्यासु सायंप्रातःसन्ध्यासु समभ्यसेत् अर्थानुसन्धानपूर्वकं जपेदित्यर्थः । तत्राधिकारिणं दर्शयति—**इहेति** वैराग्यं साधनचतुष्टयसम्पत्त्युपलक्षणार्थम् । **सुधीरिति**, श्रवणमननजन्यज्ञानवानित्यर्थः । कृतश्रवणमननस्यैव निदिध्यासने अधिकारादिति ॥ ६४ ॥

अनया पञ्चीकरणवार्त्तिकाभरणरूपया कृत्या ।
कृष्णः प्रीतो भवतु बुधाश्च तां समीक्ष्य मोदन्ताम् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमन्नारायणेन्द्रसरस्वतीविरचितं पञ्चीकरणवार्त्तिकाभरणं सम्पूर्णम् ॥

---

१. रागद्वेषादिरहितं स्वात्मानं चिन्तयेत् सदा ।
स एव जीवन्मुक्तो वा न पुनर्भवसम्भवः ॥ ६५ ॥ इत्यधिकः पाठः ।

ॐ

तत्सत्परमात्मने नमः

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं

पञ्चीकरणम्

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते।

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यविरचितं विवरणम्

यदबोधादिदं भाति यद्बोधाद्विनिवर्तते।
नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

श्रीमद्रामतीर्थविरचिता तत्त्वचन्द्रिका

यन्नामरूपजगदुद्भवसम्प्रतिष्ठासंरोधकारणमनिर्वचनीयशक्तिः ।
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥

यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपापमज्ञानलक्षणमहाग्रहयक्षभूताः[1] ।
मुक्त्वाऽऽशु मां ययुरजस्रमतीव रम्यं श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥

जगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः। तानहं विधिवन्नत्वा करवै तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्रकरणमतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचिकीर्षुरानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तये विशिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शयति—**यदबोधादिति।**

अयमक्षरार्थः—परमात्मने नम इत्यन्वयः। तस्याप्रसिद्धिं वारयति—**तस्मा** इति, सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थवाचित्वात्। प्रसिद्धिश्च "एष सर्वेश्वरः" (बृह० ४।४।२२, माण्डू० ६) इत्यादिश्रुतिभ्यः। तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः स्वरूपं तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामुपलक्षयति—**यदबोधादिदं भातीति।** यस्मिन् अबोधः यदबोधः तत्त्वावरणलक्षणः, तस्मात्कल्पितमिदं भूतभौतिकमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्भाति केवलं न यथाप्रतिभासस्वरूपमस्ति। रज्ज्वज्ञानात् सर्पमालादण्डधारादिप्रतीतिवदित्यर्थः। ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां दर्शयति—**यद्बोधाद्विनिवर्तत इति।** एतेन बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं भवति। यद्विषयो बोधो यद्बोधः, तस्मात् ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तते विशेषेण निवर्तते, अत्यन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः।

---

१. यत्पांसवः मां ययुरिति योजनीयम्।

अतीतानेकजन्मकृतसुकृतप्रसादासादितशुद्धिबुद्धिमता विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसम्पन्नानां परित्यक्तसर्वकर्मणां मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञानमापाततः

अयं भावः—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै० २।१।१) इत्यादिशास्त्रात् ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव, न कर्मसमुच्चितम् । "न कर्मणा न प्रजया" (महानारा० १०।५) इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनाऽवस्थानम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्रपञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् । सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं सम्भवति, विरोधाभावादिति । तदेवं तटस्थलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति—**परानन्देति** । परो निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूपं यस्य स तथा । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै० ३।६।१) इति श्रुतेः । अत्रानन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ।

ननु नमस्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्यमिति चेत्, नायं दोषः, कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वादिति । **परमात्मन** इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्यलक्षणो विषयो दर्शितः । **यद्बोधाद्विनिवर्तत इति** प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । सम्बन्धाधिकारिणावर्थाद्बोद्धव्यौ ॥१॥ तत्राधिकारिस्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रन्थस्य पातनिकामाह—**अतीताने**केत्यादिना ।

अयमर्थः–अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकरणानाम् 'अहं कर्ता भोक्ता' इत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनुभवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जोवानां कथं निवृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह–**अनेकजन्मेति** । यद्यपि कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमविरतिः कर्ममार्गात्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखताऽपि स्यात् । ततोऽनेकजन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति, तेनानेकजन्मसु कृतेन सुकृतेन प्रसादासादिता बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तेः शुद्धिर्यैस्ते तथा, तेषाम् । पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसम्पन्नानाम् । तत्र विवेको नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं, ततोऽन्यत्सकलमनित्यमित्येवमाकारः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २।१।१) "अजो नित्यः शाश्वतः" (कण्ठ० २।१८ । गी० २।२०), "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह० ३।२८), "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृह० ४।४।१९ । कण्ठ० ४।११), "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति" (छां० ७।२४।१), "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा० ६।१।४), इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" (बृह० २।४।६), तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छां० ८।१।६), इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः "शान्तो दान्तः" (बृह० ४।४।२३) इत्यादिवाक्यालोचनया शमादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । आदिशब्दादुपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।

साधनसम्पत्त्यभिव्यञ्जकमाह–**परित्यक्तेति** । परितः सर्वात्मना त्यक्तानि सकलानि लौकिकानि यादृच्छिकदेहयात्रातिरिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकातिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति यावत् । कथमेतावता मोक्षशास्त्रे प्रवृत्तिः, प्रयोजनाकांक्षाभावात् । प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान्, अत आह—**मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतामिति** । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

श्रुतिमुखादधिगतमपि सम्यगवाप्तुमिच्छतामतिलघुनोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सन्नाचार्यः ओङ्कारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयनिदानं प्रतिलभ्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकामस्तदवयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपाप-

---

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तुमिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेनेच्छाविषयत्वान्न कामनान्तरत्वमित्याह—**तदुपायभूतमिति**। ननु "एतावदरे खल्वमृतत्वम्" (बृह० ४।५।१२) इति श्रुतेस्तत्त्वज्ञानस्यैव फलत्वावगमनान्न तस्य मोक्षोपायतेति चेत्, उच्यते—दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थौ, न तत्त्वज्ञानं तयोरन्यतरत्। तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात्। परिशेषात्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधनत्वमेव। अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवनसाधने लाङ्गलादौ जीवनशब्दप्रयोगवन्नानुपपन्नः। तथा चोपायापेक्षाऽप्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह—**श्रुतिमुखादिति**। 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा" (मुण्ड० २।२।७) "विद्ययाऽमृतमश्नुते" (ईश० ११) "तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मुण्ड० २।२।८) इत्यादिश्रुतिमुखादित्यर्थः। तर्हि प्राप्तमेव तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्, कुतस्तदिच्छेति तत्राह—**आपातत इति**। विचारं विना सामान्यतोऽधिगतमित्यर्थः। नन्वेतादृशानामधिकारिणां तत्त्वनिर्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम्। किमपूर्वपञ्चीकरणनिर्माणेनेत्यत आह—**अतिलघुनोपायेनेति**। मन्वानो विचारयमाणः। सिद्धार्थमाह—**ॐकारमिति**। ॐकारं प्रतिलभ्येति व्यवहितेन सम्बन्धः। अतिविततगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसम्वादनिरासपटीयसि अलसप्रायाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्याः। अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्रायः। **तथाविधेति**। मोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यगनायासेन उदय उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थः। सम्यक्त्वं च ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात्। ननु वेदार्थविचारस्यैव तथाविधज्ञानोपायत्वाद्वेद एव व्याख्येयः, न प्रणव इत्यत आह—**सर्ववेदसारभूतमिति**। ॐकारो हि सर्ववेदसारभूतः सर्ववाग्व्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च। तथा च श्रुतयः "तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा" (छां० २।२३।४) इति। तथा "ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" (छां० १।१।१) "भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव" (माण्डू० १) इत्याद्याः। स्मृतिरपि "वेदः प्रणव एवायम्" इत्यादिका। तथा चोङ्कारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थनिरूपणमित्यर्थः। ननु तत्त्वज्ञानमिच्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनिरूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत आह—**तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम इति**। प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपिते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं भवेदित्यर्थः। ननु ब्रह्मात्मैक्यं विचारविषयः स च वाक्यार्थः, न पदार्थः, वाक्यं चानेकपदात्मकम्। तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मकत्वेन पदत्वान्न वाक्यता। अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्येतेति, तन्न, प्रणवस्यापि वाक्यत्वात्। न वर्णसमूहः पदमिति पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचारापत्तेः। किन्तु प्रत्येकं सम्भूय वा वाक्यांशबोधको वर्णः पदमिति तल्लक्षणम्। अन्यथैकाक्षराणामर्थवाचकानां पदत्वं न स्यात्। स्मर्यते हि "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्यभिधानम्। अतो न वर्णसमूहः पदमिति। तथाचाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः।

वादन्यायमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति–ॐ पञ्चीकृतेति।

अस्यायमर्थः—आकाशवायुतेजोऽम्ब्वन्नानि भूतानि तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि। तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्थौल्यापेक्षायां कल्पितव्यवहर्तृ प्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति। तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते। तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्द्धभागं परित्यज्येतरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे कृते सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते। तेषु च "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (ब्र. सू. २, ४, २२) इति न्यायेन

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः, अतः पदार्थो वर्णनीय इत्यत आह—**तदवयवभूतमकारमिति**। तस्य प्रणवस्यावयवभूतमित्यर्थः। वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम्। अतस्तवगमाय तदवयवो निरूपणीयः, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह—**अध्यारोपेति**। वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः, अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः। अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम्। तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भावः। त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते, तत्राह—**प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति**। स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा। अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः सम्भवति। अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः।

"पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि" इति पदं व्याचष्टे—**अस्यायमर्थ इति**। स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति—**आकाशेति**। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१।१) इति श्रुतिसिद्धेयं सृष्टिरुच्यते। अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः। "पृथिवी वा अन्नम्" (तैत्ति० ३।६।१) इति श्रुतेः। कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणत्वमित्यत आह—**अविद्यासहायादिति**। अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः। तेषां स्वरूपमाह—**अतिसूक्ष्माणीति**। अतिसूक्ष्माण्यगोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि। तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि भवन्तीत्यन्वयः। तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव, नेत्याह—**कर्मापेक्षयेति**। तत्किं स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह—**धर्माधर्मात्मकेति**। धर्माधर्मावात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा। व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता। सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः। व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः। न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति, तत्राह—**कल्पितव्यवहर्तृ प्राणीति**। निकायः समूहः। अनाद्यविद्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः। **तानि चेत्यादि उच्यन्त** इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यम्, अत आह—**तेषु चेति**। वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः 'पृथिवी', 'जलम्' इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः। वीप्सा सूत्रे अध्यायसमाप्त्यर्था।

व्यवहारासंकरश्च सिद्ध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम्, भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारवत्त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि श्रुत्यन्तरमाश्रित्य गुणोपसंहार–[ब्र० सू० ३-३-१] न्यायेनोपसंहर्तव्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति चेत्, न, छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुनस्त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् ।

तथा च न व्यवहारसङ्कर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादि तानि चेत्यतः** प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह—**भूतत्रयेति** । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणता, प्रमाणाभावादित्याशङ्कते—**ननु भूतत्रयेति** । तुशब्दसूचितं वैषम्यमुपपादयति–**ब्रह्मण** इति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यारभ्य "तत्सत्यं स आत्मा" (छान्दोग्य० ६।२।१) इत्युपसंहारात्सच्छब्दितं ब्रह्म, तस्मात् ब्रह्मणो भूतद्वयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन खल्वद्वितीयतोपपाद्यते एतदुक्तम् अद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । **सृष्टिपरिपूर्तय इति** । जगदन्तःपातिनोर्वाय्वाकाशयोर्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिः परिपूर्यते, सकलजगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधादित्यर्थः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु छान्दोग्ये (६।३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुतभूतपञ्चककल्पनमयुक्तं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादित्यत आह—**भूतद्वयमश्रुतमपीति** । **गुणोपसंहारेति** । सकलशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादनात्, एकस्यामेव शाखायां चातुर्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शाखान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारः, तथेहापि शाखान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति । तथा च नाश्रुतकल्पना, शाखान्तरे श्रुतत्वात् । नापि श्रुतहानिः, पञ्चकसर्गेऽपि श्रुतस्य त्रिसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणे न प्रमाणमित्याह—**त्रिवृत्करणेति** ।

अयमाशयः—त्रिवृत्करणं तु साक्षात् श्रूयते, न पञ्चीकरणं तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोरव्यवहार्यत्वात् तदीयस्थौल्यस्य च भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभावात् व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकृतिः कल्प्यत इति चेत्, न, तस्यान्यथाप्युपपत्तेः सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात् । तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत् तदिहापि तुल्यं, वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पञ्चीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति । किमेतच्चोद्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत उताङ्गीकुर्वत इति विकल्प्य वाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादकश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयाभावप्रसङ्गान्नाद्य इत्याह—**नेति** । द्वितीयं दूषयति–**छान्दोग्येति** । **परिसंख्यार्थत्व इति** । 'अपपरी वर्जने' (पा० सू० १।४।८८) इति सूत्रात्पञ्चीकरणनिवृत्त्यर्थत्व इत्यर्थः । **प्रकरणविरोधेति**। छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपञ्चकसृष्टिं प्रक्रम्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः । न पञ्चीकरणे प्रमाणाभावः,

किञ्च नभोनभस्वतोरपि पृथिव्यादिषु स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचा चोपलभ्येते। 'पञ्च चेन्द्रियगोचराः' (गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूतानीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृता। न च शब्दस्पर्शयोः स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति। तानि चैतानि पञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महान्ति च व्यपदिश्यन्ते। तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसमष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधिदैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुच्चावचपरिच्छिन्नं शरीरभेदजातम्। तदिदं सर्वभूतभौतिकरूपं सकलमपि स्थूलं जगद-

---

व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्। न च परमाणुव्यवहारवत्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यम्। "स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभः" इति व्यवहारस्य तद्विलक्षणत्वात्। नभोनभस्वतोर्भूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षे अप्तेजसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम्। अथ पृथिव्यंशस्याल्पत्वादितरांशस्याधिक्यान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्तुल्यमन्यत्राभिनिवेशादिति। न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात्, न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः. तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावद्यं किञ्चित्।

इतोऽपि पञ्चीकरणमभ्युपेयमित्याह—**किञ्चेति**। कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्मतेति तत्राह—**पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति**। कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेणेति ब्रूमः। न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, सर्वस्य भेदमात्रस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात्। ननु—"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः" (गी० १३।५) इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्तत्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात इति चेत्, न, महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः। कथं तेषां महाभूतशब्दवाच्यतेति चेत्, लिङ्गदेहाख्यस्वकार्यव्यापित्वेन महत्त्वोपचारात्। वक्ष्यति च—"पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति" इति। तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागता युक्तेति भावः। ततः किम्? अत आह—**न चेति**। उपसंहरति—**तानि चेति**। पञ्चीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह—**स्वकार्येति**। तेषां कार्यमेव गमयति—**तेषां चेति**। चकारः पुनरर्थे। अन्तःकरणसमष्टिः सर्वान्तःकरणसमुदायः प्राणसमष्टिः सर्वप्राणसमुदायः। सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः। तासां गोलकादिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडित्युच्यते। अध्यात्मविद्भिरिति योजना। विविधं राजते इति विराट्। तत्राधिदैविकं निर्दिशति—**ब्रह्माण्डमिति**। आध्यात्मिकं गोलकादिः। आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः। उच्चो देवमनुष्यादिः। अवचः तिर्यगादि। **भूतभौतिकरूपमिति** कारणकार्यरूपमित्यर्थः।

कथमसङ्कीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम्? तत्राह—**न पुनरिति**। विभागो वास्तव इति शेषः। कुत इत्यत आह—**सर्वस्येति**। अयं भावः—आध्यात्मिकादिकार्यं भूतपञ्चकाभिन्नं भूतपञ्चककार्यत्वात्, यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम्, यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा। न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूपकारणविशेषस्य विवक्षित-

ध्यात्मविद्भिरेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकविभागोऽस्ति सर्वस्यास्य भेदजातस्य भूतपञ्चककार्यस्य भूतव्यतिरेकेणाभावात् मृद्विकारस्येव तद्व्यतिरेकेणाभावादिति ।

एतत् स्थूलशरीरमात्मनः ।

अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं, न त्वन्यदात्मतत्त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेत्, नेत्याह—एतत्स्थूलशरीरमात्मन इति ।

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् ।

ननु इदमात्मनः शरीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगायतनत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् । कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादित्याकाङ्क्षायां तत्र जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं जागरितं लक्षयति—इन्द्रियैरिति । सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थपदम् । स्वप्नं निरसितुमिन्द्रियविशेषणम् । तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाऽवतिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः ।

त्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत्, तत्र वक्तव्यं किं मृद्घटयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्र नाद्यः । कुण्डलस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गात् अत्यन्तभेदाविशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य वा कारणात् । न उभयथाऽपि, वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् ।

ननु कार्यस्य कारणात्मनाऽभेदः कार्यात्मना भेदः इत्यापेक्षिकोऽभेदव्यवहार इति चेत्, न, सापेक्षस्य स्वरूपस्यावस्तुत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य तत्त्वम्, अन्याभावेऽभावात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयोर्वास्तवो भेद इति । लोकायतिकदृष्ट्या शङ्कते—**अथेति** । परिहरति—**नेत्याहेति** ।

आत्मनः शरीरसम्बन्धाभावमभिप्रेत्य शङ्कते—**नन्विति** । सम्भवे वा आत्मन एतच्छरीरं मोक्षे उपयुज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासम्भवमाह—**अपवर्ग इति** । कुत इत्यत आह—**तस्येति** । "अस्थूलम्" (बृ० ३।३।८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थः । अवस्थान्तरमाकाङ्क्षन्नाऽऽह—**भोगायतनत्वेनेति** । भोगः सुखादिसाक्षात्कारः, तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् । **कुत्रेति** कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकारः समुच्चयार्थः । एतदुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह—**तत्रेति** । तस्यां शङ्कायां सत्यामित्यर्थः । उपलब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वरूपोपलब्धिसत्त्वात् । अन्यथा 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थपदमित्याह—**सुषुप्तीति** । ननु स्वरूपमप्यर्थ एव, तत्राह—**शब्दादीति** । तावत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—**स्वप्नमिति** । अस्त्येव तत्रापि मनोऽन्तरमिन्द्रियमिति चेत्तत्राह—**तत्रेति** । तत्र स्वप्नावस्थायां यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरिणतत्वान्न तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामः सम्भवति, युगपदेव ग्राह्यग्राहकत्वेन

तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ।

ननु वैराजे शरीरे जागरिते च प्रत्यगात्मा कथं 'अहं' 'मम' इत्यभिमानभाक् भवितुमुत्सहते ? न हि तस्यासङ्गोदासीनस्य क्वचिदहङ्कारो ममकारो वा युज्यते, तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहम्ममाभिमानवतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावं सूचयति—तदुभयेति। ननु वैराजशरीरं जागरितं तदुभयाभिमानी चेति कथमेतत्त्रयमद्वैतवादिभिरास्थीयते, तत्राह—एतत्त्रयमिति ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि। तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः।

विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः। मनउपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वान्नेन्द्रियवेद्यः स्वाप्नपदार्थः। अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रियविशेषणं युक्तमिति। ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोषदूषितान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्तस्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अन्तःकरणस्य च तद्ग्राहकवृत्याकारपरिणामम् ।अतः "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति तन्मतेऽतिव्याप्तमिति चेत्, न, तन्मते बाह्यपदस्यानुसन्धेयत्वात् । न च तर्हि जाग्रत्सुखाद्युपलब्धावव्याप्तिरिति शङ्क्यम्, सुखादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम्। यद्वा मनस इन्द्रियत्वानभ्युपगमान्न मनोमये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः ।

ननु कथं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति ? उच्यते—लिङ्गदेहावयवगणनावसरे कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमितीन्द्रियत्वस्य वागादिष्वेव नियमितत्वात् । तथाचान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रियत्वान्न तद्वेद्ये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तु विचार्यते—अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं चेति । तत्र वृत्तिः अन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तत्तद्विषयाकारसमुल्लासः । फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्यविषयाकारपरिणामः। तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाऽभ्युपेयते, तस्या अविद्याविवर्तत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः—"सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सह भ्रम" इति तस्मात्स्वप्नस्य विपर्यंयत्वान्नान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्ठूक्तं नोपलब्धौ करणं भवतीति भाव इति ।

यत्तु "तदुभयाभिमान्यात्मा विश्व" इत्युक्तं तदयुक्तम्, आत्मनोऽभिमानाभावादिति शङ्कते—**नन्विति**। वैराजे शरीरे अहमिति, जागरिते ममेति विभागः। "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" (बृह० ४।३।१५) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमानाभावं दर्शयति—**न हीति** ।

सिद्धान्ती अभिमानस्यावास्तवत्वमङ्गीकृत्य काल्पनिकोऽभिमान इति परिहरति—**तत्रेति** । अध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावम् । वस्तुत इति शेषः । द्वैतापत्तिमाशङ्कते—**नन्विति** । वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति—**तत्राहेति** ।

तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति—अपञ्चीकृतेति। अयमर्थः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति। तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम्। तच्चेदं कयापि विधया प्रतीचो गमकत्वादेव लिङ्गमिति व्याख्यायते। तत्कार्यमुक्त्वा भौतिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहङ्कारिकत्वमप्रामाणिकमिति मन्यते। तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम्। तच्च सप्तदशकं पूर्वोक्तं भूतकार्यतया भौतिकम्। सर्वमेतदेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मवन्नात्मत्वम्। किन्तु तदुपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह—एतदिति।

करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते।

अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्र तमवस्थाविशेषं लक्षयति—करणेष्विति। 'प्रत्ययः स्वप्नः' इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्मा भूदित्युक्तं सविषयः स्वप्न इति।

वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरग्रन्थमवतारयति—**तदेवमिति**। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति—**अयमर्थ** इत्यादिना। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति योजना। तेषां सूक्ष्मत्वादाह—**तन्मात्राणीति**। तेषामाकाशादीनां मात्राणि कारणानि। तेषामपञ्चीकृतत्वं दर्शयति—**परस्परेति**। **पूर्ववदिति**, स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः। तेषां कार्यमाह—**तेषां चेति**। वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि, प्राणादिवायुपञ्चकम्। चित्ताहङ्कारयोर्बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह—**अन्तःकरणद्वयमिति**। तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—**प्रतीचो गमकत्वादिति**। प्रतीचः प्रत्यगात्मनो गमकत्वाज्ज्ञापकत्वात्। लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धेः। **कयाऽपि विधयेति**। केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमनुमापयन्तीत्यर्थः। **तत्कार्यत्वमिति**। तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य आहङ्कारिकत्वमहङ्कारविषयत्वमित्यर्थः। **अप्रामाणिकमितीति**। यत इदं भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमित्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः। भूतभौतिकयोः कार्यकारणत्वेनाभेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन ब्रूत इत्याह—**तदेतदिति**। भौतिकत्वे हेतुः—**भूतकार्यतयेति**। हिरण्यगर्भ एव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति नेत्याह—**हिरण्यगर्भस्यापीति**। हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधित्वमित्यन्वयः। तस्यात्मन उपाधिस्तदुपाधिः, तस्य भावस्तत्त्वमिति यावत्।

हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति जिज्ञासायामवस्थान्तरं दर्शयति—**अथाधुनेति**। करणेषूपसंहृतेषु सविषयः प्रत्ययः स्वप्न इति स्वप्नलक्षणम्। स्वप्नावस्थायां विषयाभावात् सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह—**वासनेति**। करणाभावे प्रत्ययानुदय-

वासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। जागरितव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—करणेषूपसंहृतेष्विति।

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदित्याशङ्क्याह—जागरितेति। संस्कारग्रहणं न कारणान्तरपरिसंख्यार्थं, कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम्।

तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः। एतत्त्रयमुकारः॥

इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहम्ममाभिमानवतः संज्ञां सङ्गिरते—तदुभयेति। तैजसस्तेजसि वासनायामभिमानितया निर्वृतो भवतीति व्युत्पत्त्योच्यते। न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोरभिमानीत्येतत्त्रितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्याह—एतत्त्रयमुकार इति।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते। एतत् कारणशरीरमात्मनः।

नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरीरस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति, नेत्याह—शरीरद्वयेति। कथं पुनरात्माश्रयमात्मविषयं चाज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् अचेतनत्वादिति? तत्राह—साभासमिति। कुलालाद्यधिष्ठितं हि मृदादि घटादिकं कुर्वदुपगम्यते। तद्वच्चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वयाकारेण परिणमते विवर्तते इत्यर्थः। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृह० १।४।७) इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः।

माशङ्कते—**तर्हीति**। संस्कारस्यैव करणत्वान्न करणाभाव इति परिहरति—**जागरितेति**। कश्चिदाह स्वप्नः स्मृतिरिति। स प्रष्टव्यः स्मृतेः किं लक्षणमिति, संस्कारजन्यत्वमिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रकृते नास्तीत्यत आह—**संस्कारग्रहणमिति**। परिसंख्या परिवर्जनम्। **अदृष्टादेरिति** आदिशब्दाद्दोषो गृह्यते।

न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वव्याहतिप्रसङ्गादिति। **संज्ञां सङ्गिरते** व्यवहारासाङ्कर्यायेति शेषः। तैजसत्वं निर्वक्ति—**तेजसीति**। निर्वृतः तृप्तः। द्वैतापत्तिं परिहरति—**नचेति**।

तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकारनिरूपणमवतारयति—**नन्विति**। स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चरूपकार्यस्य तत्कारणमात्रत्वान्न द्वैतमिति परिहरति—**नेत्याहेति**। अज्ञानस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वासम्भवमाशङ्कते—**कथमिति**। तत्र हेतुमाह—**अचेतनत्वादिति**। पर्याप्तमलं समर्थमिति यावत्। आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यायं भावः—न अनात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात्। न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति। कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति चेत्, तत्र किं वास्तवमाश्रयत्वं न सम्भवति उत प्रातीतिकमपि। आद्येऽ-

कथमात्माज्ञानस्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयोगान्नैवमित्याह—अव्याकृतमिति ।

तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं, न सावयवं, नोभयम् । किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ।

शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तच्चेति । तस्यापि सत्त्वे 'सदेव' इति ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

विवाद एव । द्वितीये 'अहमज्ञः' इत्यनुभवविरोधः । तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्यात्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत्, तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति ब्रूमः । घटविषयकमज्ञानमित्यत्र घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति, प्रमाणप्रयोजनयोरभावेन जडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः । विस्तृतमेतद्विवरणाचार्यैरिति नेह वदामः । उक्तं च—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥

(संक्षे० शारी० १।३।१९) इति ।

अतोऽचेतनत्वादज्ञानं कथं कार्याय पर्याप्तमिति । उत्तरमाह—**तत्राहेति** । आ समन्ताद्भासत इत्याभासः चैतन्यं तेन सह वर्तते इति तथा, चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः । प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदयुक्तं, श्रुतिविरोधादित्याशङ्कां परिहरति—**तद्धेदमिति** । अव्याकृतं सुषुप्तिर्निद्रा मायाऽविद्या शक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः ।

नन्वज्ञानं सत् उत असत्, अथवा सदसत् भिन्नम्, उताभिन्नम्, अथवा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुमाह—**शरीरेत्यादिना** । तच्च न सदित्युक्तम्, तदाक्षिपति—**शरीरद्वयहेतोरिति** । तस्य सत्त्वे हेतुमाह—**अर्थक्रियाकारित्वेनेति** । ततः किमनिष्टमित्यत आह—**अद्वैतानुपपत्तिरिति** । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—**तच्चेतीति** । तदुपपादयति—**तस्यापीति** ।

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मात्रमेवावधारयति श्रुतिः, न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत्, न, छान्दोग्ये "सदेव सोम्य" इत्युपक्रम्य, "तत्सत्यं स आत्मा" (छां० ६।२।२०) इत्युपसंहारात् ब्रह्मण्येवावधारणोपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह—**अभिधास्यमानेति** ।

अयमर्थः—न ज्ञानं वस्तुसतो निवर्तकम्, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ज्ञानाज्ञानयोः, रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् । यद्यज्ञानं परमार्थतः सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निवर्तेत । निवर्तते च तत् । श्रूयते च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" (श्वे० १-१०) इति ।

तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात्, नभोनलिनीवदिति चेत्, न, इत्याह—नासदिति। "अज्ञोहम्" इत्यपरोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकमसत्त्वम्। न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः। संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्वविलक्षण इत्यर्थः। अभावान्योन्याभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भावानभ्युपगमवत् इहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसम्भवादिति भावः।

अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेऽपि समुच्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत्, मैवम्, विरोधात्, एकत्र तद्भावासम्भवादित्याह—नापीति। तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां वा भिन्नमिति चेत्, नेत्याह—न भिन्नमिति। न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा प्रतिपादयितुं शक्यते। धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवेशप्रसङ्गात्। स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापातादित्यर्थः।

भेदनिषेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति—नाभिन्नमिति। सदसद्भ्यामन्यतमपरिशेषे

तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वासत्त्वयोः परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधेऽन्यविधानान्तरोयकत्वादसदेवेत्याशङ्कते—**तर्हीति**। दूषयति—**नेत्याहेति**। कुत इत्यत आह—**अज्ञोऽहमिति**। न ह्यत्यन्तासतः शशशृङ्गादेरपरोक्षावभासः सम्भवतीत्यर्थः।

नन्वसत्त्वनिषेधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम्, अतः कथं तृतीयः प्रकार इत्याशङ्क्याह—**न चेति**। विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति–**संसर्गाभावान्योन्याभावयोरिति**। संसर्गाभावश्चान्योन्याभावश्च संसर्गाभावान्योन्याभावौ, तयोरन्योन्याभावः अन्योन्यात्मकता तदभावः अन्योन्यात्मकताऽभावः। **तद्भावानभ्युपगमादिति** तदुभयानभ्युपगमसम्भवादिति योजना।

अममर्थः—**अनभ्युप**गमसम्भवादित्यन्ते परिशेषात्प्रकारान्तरसम्भव इति योजनीयम्। "अभावान्योन्याभावयोः" इति पाठे संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः। यद्यपि तार्किकमतेऽभावान्योन्याभावयोः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्वा भेदकः स्वरूपातिरिक्तोऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानभ्युपगमात् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यः, भावाभावयोरभावयोर्वाऽन्यथापेक्षानपेक्षाविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गात्।

अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति। परिशेषात् सदसत्समुच्चय एवास्त्वव्याकृतमिति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति**। न च समुच्चयोऽनुपपन्न इति वाच्यम्, त्रिदोषसमुच्चयस्य सन्निपातत्ववत् त्रिगुणसमुच्चयस्य प्रकृतित्ववत्, सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति परिहरति—**मैवमिति**। न च सन्निपातादिवत्समुच्चयसम्भवः, परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः। न ह्येकमेव वस्तु युगपत् सच्चासच्च भवतीति भावः।

तर्हि चतुर्थं एव प्रकारोऽस्त्वित्याशङ्कते—**तर्हीति**। **न हि भेद** इति। भेदः किं वस्तुधर्मः

पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् । अव्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरित्यर्थः । भेदाभेदयोरेकैकस्य निषेधेऽपि प्राप्तं भिन्नाभिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे—नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चिदिति । सतोऽसतश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम् ।

सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि मूलकारणत्वादव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वक्तुमित्याशङ्क्याह—न निरवयवमिति । न हि तस्यानात्मनो निरवयवत्वं तत्तन्नानाविधप्रपञ्चाकारपरिणामित्वादित्यर्थः ।

तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयवत्वमित्याशङ्क्याह—न सावयवमिति । सावयवत्वे कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तेः, तत्तत्कार्याकारपरिणामस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अर्थप्राप्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति—नोभयमिति ।

स्वरूपं वा ? । नाद्य इत्याह—**धर्मत्व इति** । वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुनः सकाशाद्भिन्नः उत अभिन्नः ? आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्तरेण ? नाद्यः, स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थापातादिति । अभिन्नत्वे धर्मत्वव्याघातात् । नापि द्वितीय इत्याह—**स्वरूपत्वे चेति** । घटपटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे घट एव वा स्यात्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः । **पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादिति** । सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेः, असतोऽभिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः, समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासम्भवादेवासम्भव इत्यर्थः । तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु । तत्राह—**अव्याकृतेति** । पक्षान्तरव्याख्याऽतिरोहितार्था । कुतश्चित्पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—**कुतश्चिदितीति** । सदाद्यन्यतमादपि न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः ।

ननु सदादिभिः प्रकारैर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य नानिर्वचनीयता सिद्ध्येत्, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादित्याशङ्कते—**सत्त्वादिनेति** । निरवयवत्वे हेतुः—**मूलकारणत्वादिति** । सावयवस्यावयवपरतन्त्रत्वेनानित्यत्वान्न मूलकारणत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता० ४।१०) इति श्रुतेर्न मूलकारणत्वं हीयत इत्यर्थः । दूषयति—**न निरवयवमितीति** । तत्रोपपत्तिमाह—**न हीति** । निरवयवत्वाभावे हेतुमाह—**तत्तन्नानेति** । सावयवाकारेण प्रतीयमानकार्यस्य न कारणं निरवयवं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते—**तर्हीति** । परिहरति—**न सावयवमितीति** । कार्यद्रव्यत्वेनेति हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवयवम्, परमाणुवदिति चेत्, न, अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवयवत्वानभ्युपगमादिति चेत्, तत्राह—**तत्तदिति** । कार्यस्यापि सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न निर्णीयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वात् । आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिदेष्टव्यमिति चेत्, न पूर्वपूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वाभ्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं निगदव्याख्यातम् ।

ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनासम्भवेऽपि किं तदनिर्वचनीयत्वम्। न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्याधिगतिरस्ति, तत्राह—किन्त्विति। अस्याज्ञानस्य सर्वथोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मनि द्वैतोत्पत्तिः सिद्धा। तन्निवारणार्थं तद्धानोपायमाह—केवलेति। निरालम्बनज्ञानायोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य च सनिदानसंसारनिराससाधनत्वासम्भवात्तदुचितं विषयं दर्शयति—ब्रह्मात्मैकत्वेति।

अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं, साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसम्भवात्, मैवम्, मिथो विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य निरतिशयत्वादित्याशयवानाह——केवलेति।

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः।

अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामुक्त्वा सम्प्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया दर्शयति—सर्वप्रकारेति। इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासना-

---

ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः, तत्कथं केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हं वस्तु सिद्ध्येदिति-शङ्कते—**नन्विति**। उक्तप्रकारेण निर्वचनासम्भवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचनमित्याह—**तत्राहेति**। ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम्। तत्तु पूर्वोक्तरीत्या निर्वचनानर्हमित्यनिर्वचनीयमेव। न चातिव्याप्तिः अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोह्यत्वात्। नाप्यव्याप्तिः, भूभूधरादीनामविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति। नाप्यसम्भवः, ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति। तत्र ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते। तच्च न निर्विषयमित्याह—**निरालम्बनेति**। अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह—**यत्किंचिदिति**। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै० २।१।१) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड० ३।२।९) "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" (मुण्ड०२।२।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः संसारनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यावगम्यत इत्याशयेनाह—**तदुचितमिति**।

ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याशङ्कते—**अथेति**। ज्ञानमात्रादेव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्ष्यत इति तत्राह—**साधनभूयस्त्व इति**। मोक्षो नाम सुखविशेषः स च ज्ञानमात्राज्जातादपि कर्मसहितज्ञानाज्जातोऽधिको भवति। यथाऽग्निष्टोममात्रजन्यात्स्वर्गात् वाजपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्वदिति। भवेदेवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत्, तदेव न सम्भवतीति परिहरति—**मैवमिति**। ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारिनिष्पाद्यतया समुच्चयासम्भवादित्यर्थः। किञ्च मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे भवेत्सातिशयत्वम्, न तु तदस्तीत्याह—**फलस्येति**। कैवल्यस्य कैवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थः।

अव्याकृतस्याधिदैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्तिलक्षणा, अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषुप्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह—**तदेकत्वेति**। कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थः। सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहार इत्युक्तम्, किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह—

रूपसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम्। तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपरमो मुक्तावपि सम्भवतीत्येतदुक्तम्। बुद्धेरिति। अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरेऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम्। किमिदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम्? किं कारणस्य बुद्धेश्चावस्थानम्? किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य? प्रथमे जागरितादेरविशेषः सुषुप्ते स्यात्, द्वितीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति चेत्, मैवम्, बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम्।

तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः। एतत् त्रयं मकारः।

सम्प्रत्यव्याकृताभिमानिनाऽन्तर्यामिणा सहैकत्वं सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं व्यवहारलघुतायै निवेदयति—तदुभयेति।

प्राज्ञ इति। प्रज्ञा चैतन्यम्, तत्प्रधानः पुरुषः प्राज्ञशब्दार्थः। तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात्। अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानी चेति त्रितयं मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वैतमनुस्मरन्नाह—एतत्त्रयं मकार इति। स्थूलप्रपञ्चात्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो विश्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनस्तैजसस्योकारत्वम्, प्रपञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमानिनश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमित्युक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम्।

इन्द्रियेति। एतावता सविषयप्रत्ययनिरासेन जाग्रत्स्वप्नयोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति। एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति—**तेषामित्यादिना**। अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिरित्येतावदेव लक्षणम्, तत्राह—**अन्तःकरणस्येति**। किमिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टार्थः। कारणात्मनाऽवस्थानमित्युक्तेऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनावस्थानं प्रलयेऽस्ति ततो बुद्धेरिति विशेषणम्। तथापि सर्वान्तःपातिन्या बुद्धेः प्रलयेऽपि कारणात्मनाऽवस्थानमस्तीति चेत्, सत्यम्, तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वानः परिहरति—**मैवमिति**। **पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येति**। पुनर्झटिति बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येत्यर्थः। अव्याकृताभिमानी ईश्वरः। "एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्यामी" (माण्डू० ६) इति श्रुतेः। एकत्वं तु स्वरूपतः, नोपाधितः।

तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञत्वं निर्वक्ति—**प्रज्ञेति**। कथं प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्यौपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्यत आह—**तदुपाधीति**। उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः—**तत्प्रकाश्यत्वेनेति**। **अव्याकृतमिति** ग्रन्थः स्पष्टार्थः। विराडादीनामकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादित्यत

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओङ्कारे, ओङ्कारोऽहम्येव ।

तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति—अकार इति ।

अस्यार्थः—स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमधिदैवतादिभेदभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणाधिकरणन्यायेन तन्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च अपञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि सम्भूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्सु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तत्तेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते,

---

आह—उपनिषत्प्रामाण्यादिति। "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः। आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डू० १।३-४-५) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः।

तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति—**तथाऽपीति ।**

अपवादप्रकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति—**अस्यार्थ इति ।** अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः । **आरम्भणाधिकरणन्यायेनेति ।** शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं, भोक्तृभोग्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्रह्मसूत्र० २।१।१४) । छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय श्रूयते "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छां० ६।१।४) इति । अस्यार्थः—एकस्मिन्कारणे मृदादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति. यदि कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात् अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनर्थिका स्यादिति ।

ननु तथाऽपि नाद्वैतसिद्धिः, "त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" (छां० ६।४।१) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत्, न, भौतिकानां भूतमात्रतावधारणपरत्वात् । अन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात् । "सदेव" इत्युपक्रम्य "तत्सत्यम् स आत्मा" इत्युपसंहारः श्रूयते । अतः कारणमात्रं सत्यम् । कार्यभेदस्तु वाचारम्भणमात्रो मिथ्येति यावत् । आगमस्यानुपसञ्जातविरोधित्वादुपजीव्यांशाबाधकत्वादुत्तरत्वाच्च बलवत्त्वम् । यदुक्तं भट्टपादैः—

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत् ।। इति

तन्मात्रतामिति, अपञ्चीकृतपञ्चभूतमात्रतामित्यर्थः । अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति—**तानि चेति । सम्भूतिवैपरीत्येनेति,** एतदेव विवृणोति—**तत्र पृथिवीत्यादिना ।** तच्च नभोऽविद्यासहायेऽ-

तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागविकले निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योङ्कारलक्षिते विलीयते न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति । उक्तं हि—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते ॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले सम्प्रलीयते ॥
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।

इति (विष्णुपुराणे)

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः । नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । "तत्त्वमसि" (छां० ६।८।७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानं ब्रह्म" (ऐ० बृ० ३।९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २।५।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

इति पञ्चीकरणं भवति ॐ ॥

अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्काराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्यादित्याशङ्क्याह— अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् आद्यन्तवत्त्वाच्च

विद्याशबलिते सच्छब्दवाच्ये । न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं साभासमव्याकृतम्, तस्मिन् लीयते इति शेषः । ततः किमित्यत आह—**तच्चेति** । अवस्था प्रलयः, अभिमानी सर्वज्ञःमकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः । ब्रह्मणः शुद्धतामाह—**कार्यकारणविभागविकल इति** । तदपि ब्रह्म क्व लीयत इति चेत्, न कुत्रापीत्याह—**न तस्मादिति** । उक्तेऽर्थे श्रुतिं सम्वादयति— **उक्तं हीति** । पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि, निष्कले शुद्धे, शेषः श्रुत्यर्थोऽतिरोहितः । तदेवमध्यारोपापवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यवशेषितः **पुरुषान्न परं किञ्चिदिति** ।

भवत्वेवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः, प्रत्यगात्मनो नापवादश्चेत्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते—**अकारादीनामिति** । प्रश्नबीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति—**देहेन्द्रियेति** । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति—**अहमात्मेतीति** ।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं देहादेरनात्मत्वं साधयति—**'देहस्तावत्'** इत्यादिना । तत्र जडत्वहेतुः साध्याविशिष्ट इति चेत्, न, अनात्मत्वं नाम आत्मातिरिक्तत्वं जडत्वं त्वसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्याकृतपर्यन्तानामनात्मत्वमवधेयम् । न च प्रतीचो देहादिसाक्षिणो जाड्यमुपपद्यते । जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञानं साभासमव्याकृतशब्दितं तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा तदुभयसाक्षी चिद्धातुरेव द्रष्टव्य इत्यर्थः । केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते । चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं परेष्टं प्रत्याचष्टे—चिन्मात्रेति ।

अत्र कश्चिदाह—किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्याभ्यन्तरभागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये त्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते—न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, सम्मुग्धस्यावयविनः फलित्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि वृत्तिव्याप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकम्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदावरणनाशाय, न तु स्वरूपप्रकाशायेत्यविरोधः । न चात्मनः स्वप्रकाशत्वमसिद्धमिति वाच्यम् "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः," (बृह० ४।३।९) 'आत्मैवास्य ज्योतिः' (बृह० ४।३।६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चानवधारितफलव्याप्यत्ववृत्तिव्याप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा किमनेन तद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलग्नो वा ? आद्ये स्वरूपासिद्धिः, द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते धूमानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारे अत्रापि दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विस्तरेण ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति चेत्, न, चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविषयत्वात् । अन्यथा मृतशरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्तेः । कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितममप्रत्ययबाधितत्वात् हेत्वन्तरं त्वतिरोहितार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्मत्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषात् देहादीनां दृश्यानामदृश्यो द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

भवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सोऽपि जड एव किं न स्यादिति तत्राह—**न चेति** । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशस्येति यावत् । '**देहादिसाक्षिणः**' इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विपक्षे दोषमाह—**जडत्व इति** । अनात्मत्वप्रसङ्गो जडत्वाविशेषादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति—**तस्मादिति** । **तदुभयेति**, अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । **चिद्धातुश्चिदेकरस** इत्यर्थः । अनेन "केवलश्चिन्मात्रस्वरूप" इत्यत्र चित्स्वरूपपदं व्याख्यातम् । केवलपदकृत्यमाह—**केवलेति** । न च ज्ञानस्य विषयघटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानाव्यभिचारात् । तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत्, न, स्वतो भेदानवगमात् । प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वादिति भावः । मात्रपदप्रयोजनमाह—**चिन्मात्रेति** । **द्रव्यबोधरूपत्वमिति** । द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च । द्रव्यमिति वैशेषिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः । न ह्यात्मनो द्रव्यरूपता, निर्गुणत्वात् । समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत्, न, समवायस्यैवाभावात्, भावे वाऽद्वितीयत्वासङ्गश्रुतिविरोधात् । बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः ।

एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वम्पदार्थः तत्पदार्थाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यादिति मन्वानः सन्नाह—किन्त्विति। तत्पदार्थपरिशोधनपूर्वकं परिशोधितं त्वम्पदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं कथयति—नित्येत्यादिना। "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः।" "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः॥" (कठ० १।२।१८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति।

"शुद्धमपापविद्धम्" (ईश० ८) इत्यादिश्रुतिवाक्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशेषणेनोच्यते। "प्रज्ञानघनः" (बृह० ४।५।१३) इति श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रुवाणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति। "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ० २।५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे। ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्वभेदसहत्वाभ्यां भेदः।

ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्बाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सितत्वं

"अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं नापि तत्कार्यं च" इत्येतावता त्वम्पदार्थः परिशोधितः। 'किन्तु' इति पदसूचितां शङ्कामाविष्करोति—**एवमज्ञानेति**। अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—**तत्पदार्थेति**। वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः। नित्येत्यादिसप्तविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थः। आकाशवत्सर्वगतः सर्वव्यापक इति योजना, न त्वाकाशवन्नित्य इति। तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् नित्यश्चेति श्रुतिपदं प्रकृतोदाहरणम्। "अजो नित्यः" (कठ० १।२।१८) इति श्रुतिः। नित्यविशेषणेन फलितार्थमाह—**कार्यैक्यमिति**। कार्यस्यानित्यत्वान्न ब्रह्मणः कार्यैक्यमित्यर्थः।

माऽस्तु कार्यैक्यं, कार्यतादात्म्यं तु भविष्यतीति तत्राह—**शुद्धमिति**। कार्यतादात्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यव्याकृताख्यकारणैक्यं तत्तादात्म्यं वा किं न स्यादिति तत्राह—**प्रज्ञानघन इति**। प्रज्ञानघनः प्रज्ञानैकरसः इत्यर्थः। प्रकृष्टं ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्कां वारयति—**नित्यविज्ञप्तीति**। ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थः। अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थः।

कारणैक्यं पराकृत्य कारणतादात्म्यं पराकरोति—**विमुक्तश्चेति**। अविद्या मिथ्याज्ञानम्। कामोऽभिलाषः। कर्म पुण्यापुण्यरूपम्। नित्यमुक्तत्वान्न कारणतादात्म्यशङ्काऽपीत्यर्थः। तादात्म्यैक्ययोरभेदमाशङ्क्य तद्भेदं स्फुटयति—**ऐक्यतादात्म्ययोरिति**। भेदसहत्वं तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभागः।

सत्यपदसमाधेयां शङ्कामुत्थापयति—**नन्विति**। न प्रेप्सितत्वं नेच्छागोचरत्वम्, न सत्यत्वमिति यावत्। ब्रह्मणोऽबाध्यत्वं साधयितुं ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह—**न हीति**।

परिकल्पते । न हि ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अभेदे च तद्बाध्यत्वमभ्युपेयताम् । अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्माबाध्यमभ्युपेयमित्याशङ्क्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति० २।१।३) "सत्यस्य सत्यम्" (बृह० २।१।२०) इत्यादिश्रुतिमनुसन्दधानः समाधत्ते—सत्येति ।

तथापि न तस्मिन्प्रेप्सया प्रवर्तेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह० ३।९।२८) "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तैत्ति० ३।६।१) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य ब्रूते—परमानन्देति । ब्रह्मानन्दस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षितमिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचोयुक्तेरयुक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह—अद्वयमिति । परिशोधितं तत्पदार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वम्पदार्थेन सहैक्यं वाक्यार्थं कथयति—ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्याङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य त्वम्पदार्थत्वं विधाय त्वमर्थमनूद्य तस्य तत्पदार्थत्वं विदधाति—अहं ब्रह्मास्मीति (बृह० १।४।१०) ।

कुत इत्यत आह—**अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति** । ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा । तच्च न बृंह्यमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—**अभेदे चेति** । परिहाराभिप्रायमाविष्करोति—**सत्यं ज्ञानमिति** । बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठानः सम्भवति । बाधाधिष्ठानं च सत्यमबाध्यम्, अन्यथाऽधिष्ठानानवस्थाप्रसङ्गात् । अतो बाधाधिष्ठानमबाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।

आनन्दपदव्यावर्त्याशङ्कामवतारयति—**तथापीति** । प्रेप्सा प्राप्तुमिच्छा । परमविशेषणकृत्यमाह—**ब्रह्मानन्दस्येति** । अद्वयपदं व्याचष्टे—**किञ्चेति** । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं न त्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न सिद्ध्येत् । "स्वाङ्गमव्यवधायकम्" इति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीकरणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः । केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह—**अस्थूलेति** । **स्वतःप्रमाणत्वादिति** । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणामसम्भवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽनवस्थाऽनाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः ।

किञ्च वस्तुतः संश्चेत्प्रपञ्चोऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पावकाशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वादित्याशयेनाह—**वस्तुतश्चेति** । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह—**परिशोधितमिति** । **एवकार इति**, अभेदस्यौपचारिकत्वशङ्काव्यावृत्तये एवकार इत्यर्थः । पुनः "अहं ब्रह्म" इतिवचनं वाक्यार्थदार्ढ्यायेत्याह—**त्वमर्थमिति** ।

अथ जीवब्रह्मणोर्मिथो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं सङ्गिरते—इत्यभेदेनावस्थानं समाधिरिति । पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणवस्वरूपार्थानुसन्धानपुरःसरं एकरसवस्तुमात्रत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्त्यवशेषावस्थानं सम्प्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्रं १।१८) इत्युच्यते । उक्तं हि—

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥ इति ।

वृत्तिमपि तन्मात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनावस्थानमसम्प्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्रं १।२०) इति गीयते । उक्तं च—

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
याऽसम्प्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुषुप्तितो विशेषसिद्धिः । सुषुप्तौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानमास्थितम् । इदं तु कार्यकारणसम्बन्धविधुरवस्तुमात्रत्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते । तद्वासनाविशेषाभ्युपगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः ।

जीवब्रह्मणोरैक्ये श्रुतिं प्रमाणयति—अयमात्मा ब्रह्मेति (बृह० ४।४।५) । अत्र च ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम्, ततो विरोधस्फूर्तौ

ननु वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वान्नानवसरकथनमित्याह—**अथेति** । मिथः अन्योन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसम्पादनेनेत्यर्थः । समाधिर्द्विविधा सम्प्रज्ञातसमाधिरसम्प्रज्ञातसमाधिश्चेति । तत्र प्रथमस्य स्वरूपं कथयति—**पूर्वोक्तेति** । अध्यारोपापवादन्यायेनेत्यर्थः । **तदाकारेति** । एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः । द्वितीयसमाधिस्वरूपमाह—**वृत्तिमपीति** । उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं सम्वादयति—**उक्तं चेति** । सुषुप्त्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति—**अस्य चेति** । अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति—**सुषुप्तौ चेति** । कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानस्य फलत्वात् तत् कथं तस्य साधनतेत्यत आह—**तद्वासनेति** । चित्तस्य ब्रह्माकारवासनाभ्युपगमादित्यर्थः ।

जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं कथिततदैक्यार्थे श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह—**जीवब्रह्मणोरिति** । **"अयमात्मा"** (बृ० २।५।१९) इत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपपादयति—**अत्रेत्यादिना** । **पदयोः सामानाधिकरण्यमिति**, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । **विशेषणविशेष्यत्वमिति** । पदार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तु किं लक्षणयेति नेत्याह—**विरोधस्फूर्ताविति** ।

पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण लक्षणया सम्बन्धः, ततश्चाखण्डैकरसवाक्यार्थ-प्रतिपत्तिः। न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम्। आदिपदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तत्त्वम्पदार्थविषयाणि च अवान्तरवाक्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि ग्रहीतव्यानि।

तदेवमधिकारिणो वाक्यात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपार्जितकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्, आरब्धफल-कर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्; तदवस्थितिप्रयुक्तदेहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मना

तत्र नीलगुणस्योत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते। इह तु पदार्थयोर्विरोधेन न विशिष्टवाक्यार्थसम्भव इत्यर्थः। तत्र लक्षणा त्रिविधा–जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति। तत्र जहल्लक्षणा न सम्भवति, गङ्गायां घोष इतिवत्, वाच्यार्थाशेषपरित्यागाभावात्। नाप्यजहल्लक्षणा शोणो धावतीतिवत्, विरुद्धार्थत्वादेव। परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इतिवदाश्रयणीया। विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतीतिरित्याह— **ततश्चेति**। प्रमाणं च—"अयमात्मा ब्रह्म" (बृ० २।५।१९) इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठम्, अकार्य-कारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्, 'सोऽयं देवदत्तः' इति वाक्यवत् इति। पदयोरेकार्थ-परत्वे पर्यायता स्यात्। तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति तत्राह—**न चेति**। तत्र हेतुमाह— **व्यावर्त्येति**। अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः इत्यत्रादिपदसंगृहीतं दर्शयति—**आदीति**। अवान्तर-वाक्यानीति "सत्यं ज्ञानमनन्तं" (तै० २।१।३) इत्यादीनीत्यर्थः।

प्रकरणार्थमुपसंहरन्ननुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरममुक्ती दर्शयति—**तदेवमित्यादिना**। प्रथमं वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह—**ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेति**। आप्तवाक्यात् कण्ठगतचामीकरसाक्षात्कार-वत् गुरूपदिष्ट-"तत्त्वमसि"–महावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो भवतीति भावः। साक्षात्कारे सति किं स्यात्तत्राह—**अज्ञानेति**। यथा प्रदीपोऽन्धकारं निवर्तयन्नेवोदेति तद्वदात्मसाक्षात्कारोऽनेकसंसार-मूलाज्ञानं निवर्तयन्नेवोदेति इति भावः।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति—**तत्कार्येति**। न च ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथम-विरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्त्ततेति वाच्यम्, सर्वस्यापि प्रपञ्चजातस्य अज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादिति। तर्हि देहारम्भककर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसमकालमेव देहपातः स्यादिति तत्राह—**आरब्धेति**। "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः" इति शास्त्रादित्यर्थः।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता, परममुक्तिस्वरूपमवतारयति–**तदवस्थितीति**। तस्य देहारम्भक-कर्मणोऽवस्थितिरिति यावत्। देहावभासो देहरूपेणावभासः तत एव दग्धपटायमानजगदाभासश्च, तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः। ततः किमत आह—**तदात्मनेति**। तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना

तत्कारणकर्मात्मनाऽवस्थिताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तुस्वरूपेणैव परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

षड्विधं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निष्ठिताः ।
विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दगिर्याचार्यविरचितं पञ्चीकरणविवरणं सम्पूर्णम् ॥

प्रारब्धकर्मात्मना स्थित्यभावादित्यर्थः । **तत्कार्यवृत्तेरिति**, वासनामयसंसारनिवृत्तेश्चेत्यर्थः । अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमबाध्यं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निद्धारयति–**वस्तुस्वरूपेणैवेति**।

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारमनुरुन्धान इष्टदेवतां प्रणमति—**षड्विधमिति** । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥" इति लिङ्गानि । विधानं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दो० ६।२।१) इत्यादि । प्रतिषेधो "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" (बृह० ४।४।१९) इत्यादि ।

पञ्चीकृतेर्विवरणमर्थतः प्रकटीकृतम् ।
यथाश्रुतं यथाबुद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥ १ ॥

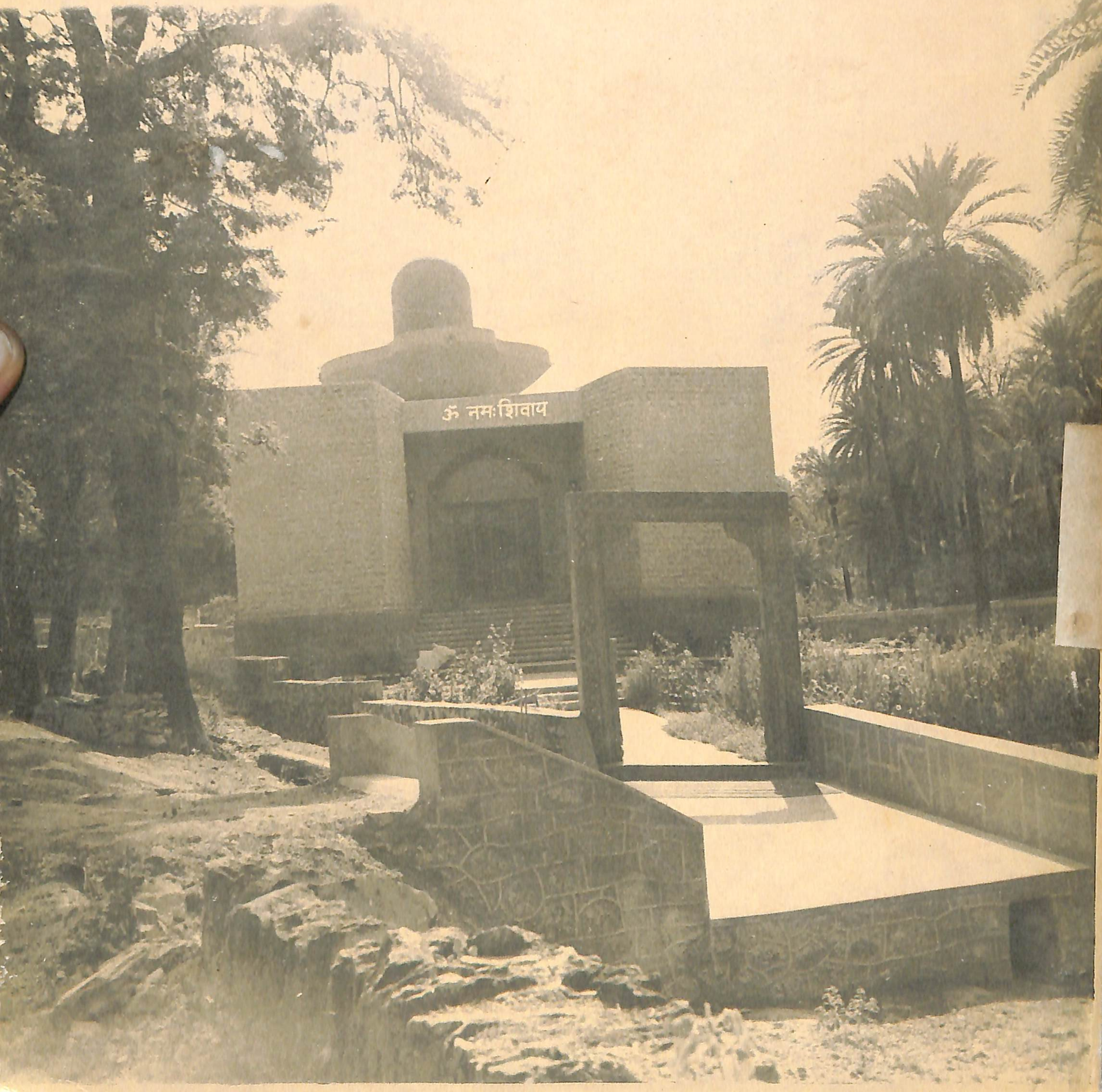
सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं
प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्फलाढ्यम् ।
कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं
रामाभिधं जगति कल्पतरुं नमामि २॥

॥ इति श्रीमद्रामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

पञ्चीकरणवार्तिकश्लोकानुक्रमणिका

पञ्चीकरणस्थप्रमाणवाक्यसूचिका

अकारो वासुदेवः स्यात्
अग्निर्वाग्भूत्वा ऐ० २-४
अजो नित्यः क० १-२-१८
अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः बृ० ४-३-९
अनिर्वाच्याविद्या-भामती १-१-१
अन्नमयं हि सोम्य छा० ६-६-५
अपपरी वर्जने पा० सू० १-४-८८
अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ तै० सं० ६-४-९
अयमात्मा ब्रह्म मा० १-१-२
अस्थूलम् बृ० ३-८-८
अहं ब्रह्मास्मि बृ० १-४-१०
आत्मन आकाशः संभूतः तै० उ० २-२-१
आत्मनस्तु कामाय बृ० २-५-६
आत्मैवास्य ज्योतिः बृ० ४-३-६
आनन्दभुक मा० उ० १-५
आनन्दो ब्रह्मेति तै० उ० ३-६-१
आपो रेतो भूत्वा ऐ० २-३
आश्रयत्वविषयत्व संक्षेप० शा० १-३१९
इन्द्रो मे बले श्रितः तै० काठ० १-७
उपक्रमोपसंहारौ
एतावदरे खलु बृ० ४-५-१२
एष सर्वेश्वरः बृ० ४-४-२२
ओङ्कारश्चाथशब्दश्च
ओमित्येतदक्षरं मा० १-१
ओमित्यात्मानं युञ्जीत तै० आ १०-१००
कस्मिन्विदिते सर्वं मु० १-१-३
कुर्यात्क्रियेत भामती ३-४-२१
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे
तत्सत्यं स आत्मा छा० ६-८-७
तद्यथा शङ्कुना छा० २-२३-३
तदनन्यत्वम् ब्र० सू० २-१-१४
तद्यथेह कर्मचितः छा० ८-१-६
तदापीतेः ब्र० सू० ४-२-८
तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेव मु० २-१२
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति मु० २-२-७
तद्विद्धि प्रणिपातेन भ० गी० ४-३४
तस्मिन्दृष्टे परावरे मु० २-२-८
तमुत्क्रामन्तं प्राणः बृ० ४-४-२
तस्मिंस्तस्मिंस्तु
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः तै० २-१-१
दिशः श्रोत्रं भूत्वा ऐ० २-४
नेति नेति बृ० २-२-६
नेह नानास्ति ४-४-१९
पञ्चीकृत्य शिवाज्ञया
पृथिवी च पृथिवीमात्रा च प्र० ४-८
पृथिवी वा अन्नं तै० उ० ३-६-७
पूर्वात्परबलीयस्त्वं (बृहट्टीका)
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति मु० ३-२-६
ब्रह्मविदाप्नोति तै० उ० २-२-१
ब्रह्माकारमनोवृत्ति
भिद्यते हृदयग्रन्थिः मु० २-२-८
मनसो वृत्तिशून्यस्य
मनस्सर्वेन्द्रियाणि च मु० २-३-३
मनोबुद्धिहङ्कारः
महाभूतान्यहङ्कारः भ० गी० १३-५
मायां तु प्रकृतिं श्वे० ४-१०
मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः ब्र० सू० ३-२-१०
मृत्तिकेत्येव सत्यं छा० ६-१-४
यत्र नान्यत् पश्यति छा० ७-२४-१
यथा सोम्यैकेन ६-१-४
वरुणो वा एतं गृह्णाति तै० सं० २-३-१२
वायुः प्राणो भूत्वा ऐ० २-३
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म बृ० ३-९-२४
विद्ययाऽमृतमश्नुते ईशा० उ० ११
वैशेष्यात्तु तद्वादः ब्र० सू० २-३-२२
शं नो मित्रः तै० उ० १-१-१
शान्तो दान्तः बृ० ४-४-२३
शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं
सत्यस्य सत्यं बृ० २-१-२०
सदेव सोम्येदं छा० ६-२-१
समाधिस्संविदुत्पत्तिः
सन्धि समाधौ

ॐ नमः शिवाय